

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1974 — Ч. 4 (160)

М. ЦАРИННИК: ШІСТЬ ТЕКСТІВ

**Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: ТРИ
ОПОВІДАННЯ**

**Б. КРАВЦІВ: 80-РІЧЧЯ
ПРОФ. Д. ЧИЖЕВСЬКОГО**

**Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ: ДО ПРОБЛЕМ
БАРОККО**

**о. І. ГРИНЬОХ: КУДИ ПРЯМУЄ
ВАТИКАН?**

**О. СОЛЖЕНИЦІН: ПОРТИ
АРХІПЕЛАГУ**

“SUČASNIST” — APRIL 1974
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВОВИДАНІ КНИЖКИ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО

РЕКВІЄМ

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1974, Ч. 4 (160)
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Федішин.

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ШІСТЬ ТЕКСТІВ

Марко Царинник

ІНФОРМАЦІЯ

це речення не містить
жодної інформації

це речення містить
більше інформації
ніж попереднє речення

тому що це речення твердить
що це речення містить
менше інформації
ніж попереднє речення
воно містить
більше інформації
ніж попереднє речення

це речення містить
стільки ж інформації
скільки й попереднє речення

це речення містить
не більше інформації
ніж наступнє речення

це речення містить
не менше інформації
ніж попереднє речення

4 АЛЬТЕРНАТИВНА УМОВНІСТЬ

від голої жарівки
біле тіло
осередить світло

і вузька кімната крізне
в плоті мов тло
старого портрета

я нотую рот
що округлює м'які силаби
навмисне

розташування волосся
руку що висне безвільно
наче поламана

шкіру бліду й тугу
мов рукавиця
на лікарській руці

пальці розпростерті
що не можуть стискатись
але внутрішню рівновагу

самозосередження
бачу в стегнах
і широкім гладкім животі

тільки глянь на ці білі поверхні
їх я показую тобі
тоді торкнись

цих малих грудей і плечей
якщо смієш: вони тверді
суворою силою

і я без руху злітаю
й обертаюсь:
акула у повітрі

дивись на щура, має шкіру
людина, але без виховання
людина, але без виховання
не вмирає: чому?

дивись на щура, має зуби
людина, але без зупинки
людина, але без зупинки
не вмирає: чого чекати?

дивись на щура, має члени
людина, але без обряду
людина, але без обряду
чому не поспішити, вмерти?

що робити коли знати що не робити
написати на воді роман із заголовком
що робити коли не знати що робити
намалювати на повітрі картину з назвою
що не робити коли знати що робити
вирізьбити з вогню скульптуру з назвою
що робити коли не знати що робити
зліпити з глини людину з іменням
що робити коли знати що не робити

ЧОРНОТРОПОМ ДІЙДЕМО І БІЛЬШЕ БІЛІТИ НЕ ЗМОЖЕМ

	п'ята	чорнюща	білиця
	ніготь	чорнуватий	білозем
	палець	чорнявенький	білосор
	кісточка	чорнесенька	білуха
чорнити	коліно	чорнене	білило
	литка	чорнява	білизна
	стегно	чорнясте	білолісся
	бедро	чорненьке	білокрів'я
	геніталії	чорні	білани

	груди	білі	чорногузи
	рам'я	біленьке	чорнокнижжя
	плече	білясте	чорнолісся
	шия	білява	чорнизна
білити	підборіддя	білене	чорнило
	губа	білесенька	чорнуха
	язик	білявенький	чорнобиль
	ніс	білуватий	чорнозем
	брова	білюща	чорниця

ЛІ ПО ПИШЕ ЛИСТА СВОЇЙ ДОНЬЦІ

Корінь виснажують віти.

Плужник

фанфари вітру з північного заходу
 вітру що реклямує погоду
 Лі По пішов
 пішов до зеленої гори
 за північним валом вишгороду
 шукавши дружбу
 шукавши рукав старої любови
 писавши листа дітям пропавши
 чи дітям дітей
 і нам писавши

персиковий квіт
 тече за водою

отакий нам дано текст
 писав? при якому світлі:
 каганця місяця сонця?
 скажімо що світло змінилось
 може й на краще
 чистий текст навскіс
 чаркам і столам і словам
 черпав вино і воду і вогонь
 вогонь місяця сонця Венери?
 чекав? у яку годину?

ТРИ ОПОВІДАННЯ ЗІ ЗБІРКИ *МЕНІНГІТ*

Юрій Тарнавський

Гвбргдтсе і осел

(Додаток до роману *Три блондинки і смерть*)

В один період свого життя Гвбргдтсе заприятелював із ослом. Осла звали Биллі. Осел був самець. Осел не був кастрований. Він був ще досить молодий. Осел тількищо досягнув зрілого віку. Осел був досить малий ростом. Осел був косматий. Його шерсть була бежово-рожева. Його голова була велика. Його вуха були дуже великі. Вони були волохаті всередині. Шерсть виставала із них. Здавалося, що вуха були набиті шерстю, як кишені соломою. Здавалося, що соломи було забагато. Чоло осла було опукле. Воно було дуже волохате. Принаймні воно здавалося дуже волохатим. Причиною цього могла бути його опуклість. Очі осла теж були дуже великі. Вони були вологі. Вони були сизо-сині. Вії осла були дуже довгі. Вії виглядали, як у деяких дітей. Вії були бежові. Вони здавалися довшими через це. Ніс осла був малий. Ніс виглядав делікатний. Ніс був приблизно того ж кольору, що очі. Шия осла була коротка. Вона була масивна. Вона надавала ослові масивного вигляду. Осел мав смугу вздовж хребта. Смуга розгалужувалася вниз на рівні лопаток. Розгалуження ці тяглися з яких десять сантиметрів вниз. Смуга тяглася до самого хвоста. Смуга була брунотно-червона. Хвіст кінчався китицею. Хвіст був того ж кольору, що й смуга біля заду. Колір хвоста ставав яснішим пропорційно до віддалі від заду. Колір став бежово-рожевим яких дві третини довжини хвоста від заду. Китиця була бежова. Живіт осла був великий. Живіт теж надавав ослові масивного вигляду. Ноги осла були короткі. Вони були тонкі. Вони

*Українськомовні варіанти англомовних оригіналів.

виглядали дуже тендітні. Вони надавали ослові тендітного вигляду. Копита осла були круглі. Вони були малесенькі. Вони блищали. Вони виглядали дуже елегантно. Здавалося, що осел піклувався копитами, як дехто своїми нігтями. Копита теж були приблизно того ж кольору, що й очі. Осел був дуже жвавий. Осла тримали на полі. Поле було досить вузьке. Воно було досить довге. Воно було побіч дороги. Воно тяглося вгору від дороги. Воно було запущений яблуневий сад. Воно було заросле травою. Трава була висока. Осла тримали на припоні. Припін був довгий. Кіл з припоном забивали в землю в іншій частині поля кожного дня. Будучи на припоні, осел поводився ось як. Він пасся. Тоді він переставав пастися. Він починав бігати на припоні. Він звичайно старався описувати якнайбільше коло, бігаючи. Він тоді переставав бігати. Він починав гребти землю одним із передніх копит. Він мотав головою, роблячи це. Тоді він часами ставав дибки. Він тоді ревів. Часами він теж качався на землі. Тоді він починав знову пастися. Часами він теж дрімав. Він робив це стоячи. Його очі були тоді напівзаплюшені. Його очі виглядали тоді особливо вологими. Його вії тоді теж виглядали особливо довгими. Гвбргдтсева приятель з ослом полягала в тому, що Гвбргдтсе відвідував осла в полі. Гвбргдтсе робив це мало що не кожного дня. Гвбргдтсе робив це звичайно після обіду. Гвбргдтсе тоді підходив до осла. Гвбргдтсе гладив осла. Осел дозволяв Гвбргдтсе це робити. Осел видно любив це. Гвбргдтсе тоді залишав осла. Гвбргдтсе однак не відходив далеко. Гвбргдтсе спостерігав осла. Гвбргдтсе уважав ослову поведінку цілком природною. Він хотів бути природним сам. Гвбргдтсе хотів навчитися природности від осла. Це було причиною його приятелі з ослом. Гвбргдтсе шукав надхнення в ословій поведінці. Спершу він мав труднощі з цим. З часом однак він навчився осягати це досить легко. Гвбргдтсева природність складалася із багато більше дій ніж природність осла. Гвбргдтсе однак звичайно обмежувався малим числом дій. Вони були: лазити рачки, виривати траву руками, виривати траву зубами, жувати траву, бігати, скакати, качатися в траві, кричати, ригати, і випускати шлункові гази. Часами одною з дій було теж спання на землі. Гвбргдтсе вирішив, що бути природним для нього включало теж думати тільки про те, що він робив. Гвбргдтсе одягався вигідно, відвідуючи осла. Гвбргдтсе звичайно носив тоді спортову сорочку, штани й сандалі. Сорочка звичайно мала короткі рукави. Гвбргдтсе звичайно не носив тоді пояса. Гвбргдтсе теж звичайно приносив з собою течку, відвідуючи осла. В течці Гвбргдтсе приносив одежу й кілька

предметів. Одежа була на те, щоб він міг переодягтися, якщо цього забажав. Предмети були на те, щоб він міг ними послугуватися, будучи природним. Він вибирав предмети цілком без надуми. Вони, наприклад, могли бути: сковорода, яблуко, рушник, молоток. поліно, цеглина, чи сувій туалетного паперу. Цього дня Гвбргдтсе прийшов на поле о пів до третьої по обіді. Світило сонце. Було гаряче. Було вогко. Було неприємно. Було багато мух. Мухи кусали Гвбргдтсе. Мухи теж кусали осла. Осел обганявся хвостом. Осел теж часами тряс шкірою там, де його кусала муха. В цю хвилину осел не ворушився. Він не дрімав. Його очі одначе були напівзаплюшені. Осел обганявся хвостом. Гвбргдтсе стояв рачки. Він жував кілька стеблин трави. Трава була солодка. Гвбргдтсе смакувала трава. Смак трави нагадував Гвбргдтсе смак дівочої слини під час поцілунку. Дорога побіч поля була часто вживана. На ній був закрут яких п'ятнадцять метрів за одним із кінців поля. Закрут був гострий. Авта звичайно їхали дуже скоро дорогою. Вони не сповільняли на закруті. В наслідок того вони часто переїжджали на протилежний бік дороги. В наслідок того, знову, на закруті часто відбувалися аварії. В той час на дорозі був сильний рух. Нараз почулося вищання автомобілевих коліс. Звук був дуже сильний. Після вищання почувся звук зудару двох авт. Звук цей донісся від закруту. Звук був глухий. Звук зудару здавався майже вибухом. Після звуку зудару почувся дзвін металу та биття скла. Після цих звуків запанувала тиша. Вона видавалася дуже глибокою. Вона ніби мала якесь трагічне значення. Гвбргдтсе досі думав тільки про смак трави. Він одначе не міг не почути вищання коліс. Гвбргдтсе тїло напружилося після звуку зудару. Гвбргдтсе забув про те, що робив. Він уявив собі два авта після зудару. Він уявив собі їх вже нерухомими. Він уявив собі переди авт позагинані і вікна повибивані. Він виплюнув траву. Він став на колінах. Досі він був відвернений від дороги. Гвбргдтсе повернувся головою й тулубом у бік закруту.

Елеонора

То Е. В.

Елеонорі тридцять чотири роки. Вона дуже красива. Вона метр шістдесят ростом. Вона важить сорок чотири й півкілограма. Її волосся дуже густе. Воно кучеряве. Воно не досягає плечей. Воно золоте. Воно має рудаву закраску. Воно розділене вздовж голови. Воно трохи темніше при розділі ніж

дали. Це не тому, що волосся фарбоване, одначе. Волосся прости при самій шкірі. Воно стає дедалі більш кучерявим з віддаллю від голови. Цера Елеонори дуже гладка. Цера біла. Здається, що Елеонора напудрована. Воно не так, одначе. Брови Елеонори дуже тоненькі. Здається, що вони підголені. Здається, що вони мальовані. Воно теж не так, одначе. Брови брунатнорудаві. Очі Елеонори великі. Вони овальні. Вони карі. Ніс Елеонори рівний. Ніс середньої довжини й ширини. Уста Елеонори повні. Вони червоні. Вони не мальовані, одначе. Борода Елеонори делікатна. Борода трохи посунена назад. Це не робить Елеонору менше красивою, одначе. Навпаки, це робить її більше красивою. Воно надає їй тендітного вигляду. Це робить її більше жіночою. Це ж, накінець, робить її більше красивою. Шия Елеонори тонка. Шия виглядає сильною, одначе. Груди Елеонори невеликі. Її руки й ноги маленькі. Елеонора має на собі сорочку, браслет, пояс, спідницю, й нижню спідницю. Сорочка без коміра. Проріз на шію в сорочці широкий. Проріз витятий досить низько. Сорочка вільна в грудях. Рукави сорочки довгі. Вони повні. Рукави зібрані на плечах. Рукави вишиті зараз понижче плечей. Вишивка не доходить до самих ліктів. Вона складається з квітів. Вона йде поземними лініями. Лінії хвилясті. Лінії виглядають, як морські хвилі. Це надає сорочці вигляду моря. Сорочка ще більше подібна до моря через повноту рукавів. Сорочка виглядає, як море під час припливу. Кінці рукавів вільні. Кінці теж широкі. Рукави не досягають до самих рук. Сорочка пошита з тонкого полотна. Полотно бавовняне. Виглядає, що воно ткане ручно. Воно темносинє. Це ще більше надає сорочці вигляду моря. Вишивка темночервона. Здається, що сорочка пошита в якійсь економічно нерозвиненій країні. Здається, що країна ця на Близькому Сході. Країна ця могла б бути одна із арабських країн, Іран, Афганістан, чи Індія, наприклад. Браслет — це разок намиста. Намистини досить малі. Вони з глини. Вони покриті поливою. Вони темнозелені. Браслет на лівій руці Елеонори. Разок обвинений сім разів довкола Елеонориної руки. Ширина пояса приблизно вісім сантиметрів. Довжина пояса приблизно один метр. Пояс тканий. На його двох кінцях бахрама. Пояс має взір. Взір геометричний. Він дуже делікатний. Більшість пояса червона. Червоний колір ясніший, ніж колір вишивки на сорочці. Взір чорний та білий. Пояс ручно тканий. Пояс зроблений на Україні. Пояс обв'язаний раз навколо Елеонориного стану. Кінці пояса звисають. Кожний з кінців на одному з Елеонориних бедер. Спідниця широка. Вона довга. Спідниця не досягає до самих Елеонориних кісточок. Спідниця пошита з тонкого

полотна. Полотно бавовняне. Воно має взір. Він зубчастий. Зубці досить малі. Взір блакитний та білий. Спідниця пошита товаришкою Елеонори. Товаришці в цей час було шістнадцять років. Товаришка тепер в Арізоні. Спідня спідниця трохи довша, ніж верхня. Спідня спідниця пошита з льняного полотна. Полотно досить грубе. Воно природного кольору. Колір такий, як слонової кістки. Здається, що полотно ткане ручно. Спідня сорочка вишита низом. Вишивка теж складається з квітів. Квіти ці, одначе, інші, ніж на сорочці. Вони червоні. Колір цей трохи ясніший, ніж колір вишивки на сорочці. Колір цей трохи темніший, ніж червоний колір пояса. Стебла квітів сині. Колір стебел теж ясніший, ніж колір сорочки. Колір стебел одначе темніший, ніж блакитний колір спідниці. Здається, що спідня спідниця пошита ручно. Елеонора могла пошити спідню спідницю сама, наприклад. Елеонора боса. Вона прийшла босою з хати. Вона ішла так через місто. Вона ішла так зо три кілометри. Елеонорині ноги напрочуд чисті, одначе. Вони брудні тільки знизу. Брудні частини дуже чіткої форми. Форми дуже делікатні. Форми дуже вузькі по середині ноги, наприклад. В цім місці ширина форми тільки якийсь сантиметр. Брудні частини гладенькі. Вони блищать. Вони чорні. Брудні частини ніби куски шкіри причеплені до підшов Елеонориних ніг. Куски ці ніби пришиті. Це здається попри те, що на Елеонориних ногах не видно слідів швів. Елеонора розведена. Вона розведена три роки. Вона не жила з своїм чоловіком п'ять років до свого розводу. Вона жила з своїм чоловіком три роки до того, як вони розійшлися. Її чоловік був мулат. Елеонора має двоє дітей із подружжя. Вони хлопець та дівчина. Хлопцеві десять років. Дівчині дев'ять років. Риси хлопця негроїдні. Він некрасивий. Це не спричинене його негроїдними рисами, одначе. Хлопець виглядає, як кретин. Хлопець нормальний, одначе. Риси дівчини практично такі, як у білих. Дівчина красива. Елеонора була моделькою одягів. Елеонора визначалася у своєму фаху. Елеонора була одною із двох чи трьох найкращих модельок у своїй країні. Елеонора покинула свій фах одначе. Вона зробила це тому, що не вірила у свій фах. Її фах здавався їй нечесним. Це було через те, що моделювання є частиною реклямування. Це ж було далі через те, що реклямування є такою невід'ємною частиною капіталізму. Елеонора покинула свій фах ось як. Елеонора мала викиди сумління, будучи моделькою. Це викликало психічний тиск у Елеонори. В наслідок цього у неї виник перитоніт. Елеонорі загрожувала смерть. Елеонора видужала одначе. Та у неї тепер дуже погане здоров'я. У неї

хронічний перитоніт. Він проявляється атаками закаження кожного місяця чи двох. Елеонорині залози тоді напухають. Вони болять. В Елеонори теж з'являється виразка на тілі. Одним із місць, де з'являється виразка є Елеонорин другий палець на правій руці. Виразка має форму міхурців. Міхурці з'являються донебудь на пальці, від його кінця до останнього сугуста. Міхурці з'являються групою. Група ця завбільшки з велику горошину. Виразка болюча. Елеонора приймала антибіотики проти перитоніту. Вона припинила це одначе. Це було через те, що Елеонора помітила негативний ефект на своїй шкірі завдяки антибіотикам. Елеонора боялася за свої внутрішні органи. Елеонорині внутрішні органи таки були пошкоджені перитонітом. Це включає і її статеві органи. Елеонора тепер дуже квола. Вона залишиться такою до кінця життя. Властиво, Елеонорине здоров'я погіршуватиметься з кожним днем. Елеонорине здоров'я стає пошкодженим із кожним нападом перитоніту. Елеонора працює тепер, як гримерка. Елеонора працює тільки яких чотири дні на місяць. За цей час вона заробляє досить на себе й своїх дітей. Праця ця до вподоби Елеонорі. Одною із причин цього є факт, що Елеонора може сидіти на праці. Це ж тому, що Елеонора квола. Вона живе із двома друзями. Вони чоловік та жінка. Вони живуть разом. Жінка ця є жінкою Елеонориного приятеля. Приятель цей письменник. Жінка і письменник легально сепаровані. Вони, мабуть, розведуться скоро. Елеонора живе з цими друзями через те, що не може собі дозволити жити самою. Саме тепер вона плянує працювати постійно яких два тижні. Це тому, що їй потрібні гроші. Це ж тому, що Елеонора плянує їхати до Арізони. Там Елеонора плянує мешкати із своєю вищезгаданою товаришкою. Свого часу Елеонора приймала дуже багато хемікалій. Хемікалії ці були такі, як маріхуана, гашиш, кислота, кокаїн і т. п. Дві популярні хемікалії, які Елеонора не приймала, це героїна та "спід." Елеонора плянує приймати "спід" колись, одначе. Вона плянує зробити це раз чи двічі. Це тому, що вона уважає, що "спід" небезпечний. Це особливо тому, що її здоров'я слабе. Елеонора ж хоче приймати "спід" через його особливий ефект. Елеонора уважає, що "спід" дозволяє людині пізнати свої найвищі фізичні можливості. Тепер Елеонора приймає тільки маріхуану, гашиш та кокаїн. Елеонора перестала приймати кислоту через деструктивний ефект кислоти на людську нервову систему. Елеонора не думає, що хемікалії, які вона тепер приймає шкодять її здоров'ю. Вона теж не думає, що виникнення перитоніту у неї було спричинене хемікаліями. Це можливе

одначе. Елеонора вірить в окультизм. Це цілком змінило Елеонорину особистість. Елеонора дуже спокійна. Вона пасивна. Елеонора вегетаріанка, наприклад. Вона теж ніколи не осуджує людей. Елеонора є проти технології. Елеонора уживає тільки природні речі, наприклад. В цю хвилину Елеонора сидить у кріслі. Крісло має опертя на руки. Сидіння крісла кругле. Крісло плетене з лози. На сидінні крісла подушка. Подушка такої ж форми, як сидіння. Подушка покрита пластиком. Подушка набита гумовою губкою. Губка в однім куску. Пластик яскраво червоний. Колір цей ясніший, ніж якийнебудь з червоних кольорів, згаданих досі. Елеонора сидить при столі. Стіл досить великий. Він круглий. Він має одну ногу. Він дерев'яний. Стіл покритий сукном. Сукно досить грубе. Сукно вовняне. Сукно має взір. Взір геометричний. Взір сукна інший, одначе, ніж взір Елеонориного пояса. Взір сукна складається з тонких рівнобіжних смужок. Смужки досить далеко одна від одної. Сукно червоне. Колір цей ясніший, ніж червоний колір у вишивці на спідній спідниці. Колір цей, одначе, темніший, ніж червоний колір у поясі. Сукно ручно ткане. Полотно походить із Марокко. Елеонора розмовляє із Джорджем. Джордж сидить у такім самім кріслі, як Елеонора. Джордж теж сидить при столі. Джордж обернений лицем до Елеонори. Джордж каже, що він хоче, щоб Елеонора прочитала одну з його речей. Елеонора годиться на Джорджову пропозицію. Джордж підводиться з крісла. Він виходить із кімнати. Джордж іде в коридор. Джордж переходить коридор. Джордж іде в одну з кімнат на другому боці коридора. В цій кімнаті на долівці лежить валіза. Валіза складаного типу. Валіза зроблена з тонкого матеріалу. Матеріал-пластик. Матеріал сірий. Валіза розложена на долівці. Всередині валізи розріз. Розріз має засувку з трьох боків. Засувка відчинена. Розріз не відхилений, одначе. Джордж підходить до валізи. Він присідає. Джордж відхиляє розріз. Валіза повна одягу. Одяг акуратно зложений. Поверх одягу лежить тека. Вона з паперу. Вона темночервона. Колір цей приблизно такий, як червоний колір на вишивці сорочки. Джордж бере в руки теку. Він розкриває її. Всередині теки бльо knot. Він краткований. Він білий. Перша сторінка в бльо knotі записана. Письма практично не можна прочитати. Письмо писане кульковим писальцем. Кінець писальця був тонкий. Чорнило синє. Всередині, по обох боках теки кишені. В кишенях картки паперу. Картки покриті машинописом. Джордж перевертає бльо knot на лівий бік. Перших п'ять карток у правій кишені зіщиплені до купи. Вони фотокопія. Вони те, що Джордж хоче дати прочитати Елеонорі.

Він тількищо пережив трагедію. На картках опис трагедії. Опис у формі прози. Він поезія, одначе. Джордж бере зіщиплені картки в руку. Він закриває теку. Він кладе її на попереднє місце. Джордж закриває розріз. Джордж підноситься. Він іде в кімнату, з якої прийшов. Джордж іде до стола. Джордж дає картки Елеонорі. Елеонора бере картки в руку. Джордж сідає на своє крісло. Він дивиться на Елеонору. Перший параграф забирає приблизно дві третини першої картки. Параграф описує, як Джорджове серце б'ється, мов дзвін, цілий пополудень. Дзвін цей ніби б'є по Джорджові. Джорджа не було вдома цілий день. Джордж приїжджає додому. Біля хати немає другого Джорджового авта. Джордж старається уявити собі своє друге авто, мов зловити віддих. Всі вікна в Джорджовій хаті відчинені. Джордж не може розрізнити між своїми грудьми і хатою. Тому здається, що вікна відчинені у його грудях. Його груди тому здаються дуже порожніми. Джордж іде в хату. Він іде в кухню. На столі в кухні лежить лист. Лист написаний на машинці. Лист написаний на білім папері. Джордж бере листа в руки. Джордж читає листа. Лист все ще в Джорджових обох руках. Джорджові руки не тремтять. Здається, одначе, що лист ворухиться. Він ніби рука, що махає на прощання. Рука ніби махає на прощання Джорджові. Джордж кінчає читати листа. Джордж дуже знервований. Він старається заспокоїти себе. Він гладить себе по тілу рукою. Це не помагає, одначе. Джордж іде шукати за своїми пістолем та рушницею. Їх немає. Пістоля та рушниці немає, немов дітей. Здається, що діти Джорджові. Джордж кличе пістоля та рушницю. Вони не відповідають. За хатою сад. Джордж біжить у сад. Джордж знову кличе пістоля та рушницю. Він чекає. Відповіді немає. Елеонора читає до кінця параграфу. Їй дуже подобається те, що вона читала. Вона тоді перестає читати. Вона відчуває, що прочитала досить. Вона відчуває, що зрозуміла Джорджів намір. Вона не відчуває потреби читати далі. Вона описує Джорджові своє враження з прочитаного. Її обличчя було спокійне досі. Тепер воно ще спокійніше. Елеонорині уста дещо розширені. Здається, що на них ось-ось з'явиться усмішка. Елеонорині уста мов частина обрїю, з-за якої ось-ось зійде сонце. Елеонора кладе картки на стіл. Вона підводиться з крісла. У кімнаті стоїть канапа. Канапа досить довга. Канапа має високі спинку та опертя на руки. Спинка та опертя однакової висоти. Канапа старомодна. Вона покрита наново недавно. Вона покрита тонким полотном. Полотно бавовняне. Полотно має взір. Взір теж складається з квітів. Квіти на полотні, одначе, інші від квітів на Елеонориній сорочці та спідній

спідниці. Квіти на полотні такі, як на індійських тканинах. Тло полотна бежове. Квіти червоні, сині, та зелені. Червоний та синій кольори квітів дуже подібні до тих кольорів у вишивці на Елеонориній спідній сорочці. Зелений колір на полотні ясніший, ніж колір браслета, одначе. На канапі лежить подушка. Подушка велика. Вона квадратова. Подушка набита гумовою губкою. Губка потята на маленькі кусочки. Подушка покрита досить грубим сукном. Сукно теж має взір. Взір цей теж складається з квітів. Квіти на подушці одначе інші від усіх досі згаданих. Квіти на подушці досить реалістичні. Вони досить великі. Тло сукна темносине. Колір цей ясніший, ніж колір Елеонориної сорочки. Колір тла подушки темніший, одначе, ніж синій колір у вишивці на Елеонориній спідній спідниці. Колір тла подушки нечистий. Квіти зелені та жовті. Зелений колір квітів темніший, ніж колір Елеонориного браслета. Посередині стелі світло. Канапа стоїть під світлом. Канапа стоїть рівнобіжно до Джорджового лівого боку. Подушка лежить у кутку канапи, найдалі віддаленому від Джорджа. Світло засвічене. Воно досить слабе. Джордж не зводить очей із Елеонори. Елеонора підходить до канапи. Елеонора лягає на канапі. Елеонора кладе голову на подушку. Елеонора кладе ноги на канапу. Елеонора схрещує ноги. Елеонора кладе праву ногу поверх лівої. Елеонорині ноги на яку стопу від кінця канапи. Елеонора кладе свої руки у подолок. Вони не доторкаються. Елеонора заплющує очі. Її одяг виглядає дуже акуратно. Це стосується особливо спідниці. Здається, ніби хтось вирівняв Елеонорину спідницю, після того, як Елеонора лягла. В наслідок положення канапи стосовно світла Елеонорине обличчя чітко освітлене. Це попри те, що світло досить слабе. Елеонорині обличчя та уста такі самі, як негайно після Елеонориного читання Джорджового вірша. В наслідок положення канапи стосовно світла Елеонорині вилиці кидають довгу тінь на Елеонорині щоки. Через те Елеонорині вилиці здаються багатом вищими, ніж у дійсності. Через те, знову ж, Елеонорині щоки здаються більш запалими, ніж у дійсності. Елеонора виглядає, як Нефертіті.

Гадюча сестра

Було це ранньою осінню. Було це в лісі. Листя тільки почало жовтіти. Ванденберг виконував свій щоденний пробіг. Ванденберг біг польовою дорогою. Дорога йшла дещо вгору. Ванденберг шойно пробіг закрут. Ванденберг тоді побачив гадюку. Гадюка була яких два метри від нього. Гадюка була посередині дороги. Гадюка була досить мала. Вона була трохи більше ніж

півметра завдовжки. Вона була яких два сантиметри завгрубшки. Вона була чорна. Гадюка мала взір на спині. Ванденберг помітив це. Взір був геометричний. Він був білий. Взір надавав гадюці вигляду телефонічного кабля. Це було особливо тому, що гадюка була чорна. Взір теж надавав гадюці вигляду шнурованого жіночого чобота. Взір був неначе білий шнурок пов'язаний навхрест на переді чобота. Гадюка піднесла приблизно передню половину свого тіла над землею. Рот гадюки був відкритий. Він був маленький. Він був темночервоний. Він виглядав, як переспіла малина. Малина здавалася дещо наддушеною. Здавалося, що гадюка тримала малину цю в роті. Гадюка сичала. Язичок гадюки тремтів. Здавалося, що язичок спричинював звук сичання. Язичок виглядав, як маленький полумінь. Полумінь здавався зроблений із м'яса. Було теж видно обоє верхні ікла гадюки. Вони були тонкі. Вони були білі. Ікла виглядали, як два нерви. Гадюка гойдалася з боку на бік. Ванденберг пристав, бачачи гадюку. Він був дуже переляканий. Його литки були голі. Ванденберг боявся пробігти повз гадюку. Він був певний, що гадюка вкусить його у литку під час його пробігу повз неї. Він майже чув уже, як ікла занурювалися в його тіло. Йому робилося недобре від цієї уяви. Після кількох секунд гадюка почала повзти в сторону Ванденберга. Гадюка робила це, не спустивши на землю передню половину свого тіла. Гадюка якось зуміла повзти тільки на задній частині свого тіла. Ванденбергові було ясно, що гадюка хотіла його вкусити. Ванденберг почав іти назад. Вздовж дороги росли куші та дерева. Скоро Ванденберг опинився між кушами та деревами. Нараз щось заступило йому дорогу. Ванденберг припустив, що була це галузка куша чи дерева. Він посунув свої руки за спину. Він хотів відхилити галузку. Він намацав дві галузки. Він зловив галузки руками. Галузки були досить грубі. Ванденберг ледве міг охопити галузки своїми пальцями. Галузки теж були досить гладкі. Ванденберг старався відхилити їх. Вони не давалися, одначе. Ванденберг мав враження, що галузки були в дійсності деревами. Він уважав, що деревця ці буде легше витягнути з землі з корінням. Він старався це зробити. Спершу справи йшли йому непогано. За якийсь час, одначе, вони погіршали. Ванденберг борсався з деревами. Вони ніяк не хотіли вилізти з землі. Ванденберг хотів знати причину цього. Він подивився на землю за собою. Він побачив, як деревця виставля з землі. Земля була обліплена навколо коріння, як щось слизке. Земля була наче слизова оболонка в нутрі людини. Здавалося, що Ванденберг витягав частину нутрощів із людини. Ванденбергові зробилося

недобре від цього. В цю хвилину Ванденберг помітив, що коріння не було в дійсності корінням. Він помітив, що коріння було гадюками. Вони були грубі. Вони були сірочорні. Вони блищали. Шкіра гадюк виглядала, як кора деяких дерев. Ванденберг зрозумів в цю хвилину, що він не тримав в руках деревця. Він зрозумів, що він тримав величезні гадюки. Вони були м'які. Ванденбергові пальці вгрузли в тіла гадюк. Ванденберг зрозумів, що тіла ці були продовженням тіл гадюк, що виставали з землі. Він чув, як гадюки пручалися йому в руках. Він знав, що гадюки робили це на те, щоб звільнитися йому з рук. Він знав, що гадюки хотіли вкусити його. Він налякався ще дужче. Він подивився вгору поза себе. Він побачив там гушавину дерев. Він побачив тоді, що дерева цілком не були деревами. Він побачив, що дерева були гадюками. Сцена ця була жахлива. Вгорі було темно. Деякі з гадюк були заввишки та завгрубшки, як стовбури дерев. Гадюки всі вилися. Здавалося, що всі вони хотіли кинути на Ванденберга. В цю хвилину Ванденберг став певний, що маленька гадючка доповзла до нього. Він був певний, що вона ось-ось кинеться на нього. Він повернув голову назад. Він подивився вниз. Він побачив гадючку. Вона була яких тридцять сантиметрів від нього. Передня половина тіла гадючки все ще підносилася над землею. Було ясно, що гадючка ось-ось кинеться на одну з Ванденбергових литок. Ванденберг налякався ще дужче. Він відкрив рота, щоб крикнути. В цю хвилину думка шибнула йому крізь мозок, що це не могла бути дійсність. Ванденберг був певний, що це був лише сон. Це було тому, що Ванденберг був певний, що гадюки за ним були б кинулися на нього вже давно, якщо б це була дійсність. Він теж був певний, що в дійсності ніколи не могло бути стільки гадюк в одному місці. Він теж, нарешті, знав, що гадюки не могли бути такими грубими в дійсності, як деякі із тих над його головою. Йому тоді полегшало в одну мить. Ванденберг все ще бачив гадючку перед собою. Він теж все ще чув, як гадюки пручалися в його руках. Ні одно ні друге вже не лякало його, одначе. Тоді ці почуття почали бліднути. Їх ніби розвівав вітер, як дим чи туман. У цьому Ванденберг бачив доказ, що він не помилявся. Тоді Ванденбергові почав будитися. Це теж робилося поступово. Ванденбергове пробудження було, немов інший дим чи туман, які наносив вітер. Нарешті, сон розвіявся цілком. Ванденберг пробудився цілком. Він лежав у своєму ліжку. Він лежав навзніч. В кімнаті було досить холодно. Ванденберг був накритий коцом по саму бороду. Його руки були простягнені вздовж його тіла. Його ноги були стулені до купи. В кімнаті було двоє вікон. Штори на вікнах

були піднесені. Світло з вулиці заходило в кімнату крізь вікна. В кімнаті було досить ясно. Ванденберг бачив два стовпчики в ногах ліжка. Стовпчики підносилися яких п'ятнадцять сантиметрів над матрацом. Ванденберг теж бачив крісло в лівому куті кімнати навпроти. Ванденберг теж бачив комоду в правому куті кімнати навпроти. Ванденберг бачив два свічники, біжутерійну шкатулку, та плящину з одеколоном на комоді. Ванденберг теж бачив картину на стіні над комодою. Він теж нарешті бачив крісло під стіною праворуч ліжка. Він бачив це все не повертаючи голови і навіть очей. Меблі були з дерева. Вони були заправлені на брунатний колір. Вони не були лаковані. Вони були добре натерті воском, одначе. Вони тому дещо блищали у світлі, що заходило з вулиці. Меблі блищали, як людські очі. Ванденберг зрозумів, чому йому приснився сон. — Кілька днів тому Ванденберг бачив гадюку під час свого денного пробігу. Ванденберг бачив гадюку в таких самих обставинах, що і в сні. Гадюка теж виглядала так, як у сні. Вона була трохи менша, одначе. Вона була тільки яких сорок сантиметрів завдовжки. Гадюка не підносилася посеред дороги одначе. Гадюка лежала у траві при дорозі. Ванденберг минав гадюку. Він помітив її. Він думав, що вона була телефонічним каблем. Це зацікавило Ванденберга. Ванденберг пристанув. Він повернувся. Він вернувся до гадюки. Він побачив, що це гадюка. Гадюка ніби спала. Це було, мабуть, через пізню пору року. Ванденберг хотів переконатися, чи гадюка була жива. Ванденберг знайшов прутик. Прутик був дуже тоненький. Ванденберг порухав гадюку прутиком. Гадюка тоді заворушилася. Гадюка піднесла голову. Гадюка відкрила рота. Рот гадюки виглядав так, як рот гадюки у сні. Гадюка засичала. Язик гадюки теж виглядав, як язик гадюки у сні. Здавалося, що гадюка хотіла кинутися на Ванденберга. Ванденберг трохи налякався. Він хотів одначе розлютити гадюку більше. Ванденберг порухав гадюку прутиком ще кілька разів. Вона тоді обернулася. Гадюка поповзла у траву. Гадюка поповзла дуже скоро. Двері в кімнаті були праворуч крісла, що праворуч. Вони були відчинені. Ванденберг не бачив дверей. Він був свідомий їх, одначе. Двері вели до середини хати. В хаті були дві порожні кімнати. З цих кімнат меблі були забрані недавно. Ванденберг недавно роззівся. Ванденбергова колишня жінка забрала ці меблі. Ванденберг ніби чув порожнечу кімнат через двері. З середини хати ніби доносилися звуки. Звуки ці ніби лунали в порожніх кімнатах. Ванденберг ніби був свідомий дверей, чуючи лунання звуків у порожніх кімнатах.

СХІДНИМИ БЕРЕГАМИ СЕРЕДЗЕМНОГО МОРЯ

(ЗАПИСКИ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ НА БЛИЗЬКОМУ
СХОДІ)

Ліда Палій

СТАМБУЛ

Заклик муедзина на молитву завжди хвилює мене. У ньому щось маєстатичне, відчувається Божу присутність, він одухотворює, а водночас мов би погрожує грішним. Чую його цього разу на подвір'ї Сулейманії — мечету чоловіка Хурем-Роксоляни. Надо мною піняться бані й півбані одна над одною. Між мінаретами завішені на дротах лямпочки в підготовці до свята Рамазану.

У середині мечету барвисті орнаменти вітражів фільтрують проміння сонця. Тут затишно. Приємно торкати холодний мармур на колонах. Архітект Сінан спровадив їх з різних частин світу і вони в розмаїтих відтінках.

По той бік вулиці сидять у каварні чоловіки, чомусь усі одягнуті в чорне. Над столиками коливаються темні цятки голів. Неділя — турки відпочивають. Коло мене два дідуся грають у доміно.

Я зголодніла, купую з возика жарену кукурудзу, але вона суха і без смаку.

При старім візантійським гіподромі величавий Ахмедіє, або Синій Мечет, а коло нього на сторожі аж шість струнчастих мінаретів. Нутро мов витончена порцелянова чашка з блакитними арабесками на фіянсових кахлях. Я захоплена. Під ногами витерті килими різних провінцій Туреччини, ткани дрібними пальцями дівчат-підлітків. Переважають багрянні кольори. Туристи ходять босоніж поміж вірними, що тут і там моляться навколішках, присівши п'яти, і торкають чолом підлогу. Під проповідальницею сидить навпочіпки сім'я селян,

чоловіки в західніх одягах, а жінки в довгих спідницях, закутані в чорні хустки. У мене враження, що вірні приходять до мечету не тільки на те, щоб молитися, але щоб схватися від гамору й турбот світу.

Над рясними каштанами яскріє жовтими кольорами величава Айя Софія. Ззовні вона здається масивною, тяжкою, але, коли увійти всередину, будівля стає легкою. Величезна баня завішена десь між небом і землею. На ній нанизані самоцвітами численні вікна, виповнені соняшним світлом. Довершеність така, що перехоплює дух. Важко повірити, що цю святиню поставили людські руки. Врочистий спокій. Хочеться молитися, але тут не моляться, бо будівля не є вже церквою ні мечетом.

Із золотої мозаїки споглядають імператори Константин і Юстиніян. З усіх закутків говорить історія. Котрим із дев'ятох входів вступала в храм княгиня Ольга? Куди входили купці княжої Русі? За шістсот років існування християнського Царгороду почесна царська сторожа вижолобила заглибини в мармуровій підлозі по обох боках найвищих центральних воріт.

■
На верху горба над морем стоїть Топ Капа — блискуча розлога палата султанів, монумент багатства отоманської династії. Мені залишилось небагато часу, тож іду з натовпом туристів у музей палати, де прегарна китайська порцеляна, дарунки від східних володарів, як теж незміренні скарби в золоті й самоцвітах. Приголомшена, втікаю на балкон, звідкіля вид на руїни муру внизу, на море Мармара й Босфор та на близькі береги Азії. Це місце для падишаха — володаря моря й обох континентів.

За турецькими арками шугають чайки, з городів пахнуть розпечені сонцем троянди.

■
При заході сонця іду на Галатський міст над Золотим Рогом. В обох напрямках, не поспішаючи, великими хвилями пересувається натовп. Довгі сині тіні падають на брук. У повітрі шум, міст легко похитується. Проти сонця на горі бузкові силуети Старого Міста, бані й мінарети.

Уздовж берегів і на нижній платформі мосту рибалки продають рибу, яка лежить срібними смугами на холодному фіговому листі.

Біля причалу кораблів, що йдуть на азійський бік, іще більша юрба. Вигукують продавці бубликів і хлопці, що чистять взуття на оздобних скринючках.

За мостом сірий Новий Мечет, а в його тіні лопочуть крилами сотні голубів, і вбого одягнені жінки продають насіння. Далі запашний базар прянощів, поодинокі багатоповерхові дерев'яні доми минулої доби та кінцева станція Орієнт-Експресу. Тут і кінчиться Європа.

■ Увечері їду дорогою над самим Босфором у напрямі Чорного моря. З лівого боку бовваніє фортеця Румелі Гісарі, в якій не один наш козак коротав свій вік.

У придорожній каварні п'ю солодкий м'ятний чай. Людей мало, бо вечір холодний. Видно, як на азійському боці мерехтять зелено-холодні й оранжево-теплі світла та віддзеркалюються в протоці. Тремтливе мигтіння світел у воді завжди нагадує мені далекі світи й минулі мандрівки.

РАНОК НА КОРАБЛІ

У протоці ще туман, але крізь нього намагається просочитися сонце. Золотий ранок мерехтить та іскриться над позліткою води. В повітрі хрипка симфонія гудків великих кораблів та рибачьких суден, від яких роїться море.

Пасажири ще не повиходили на палубу, тільки служба мислантами дек і витирає блискучі бар'єри.

На небі поодинокі білі чайки, тільки кінці крил у них немов у сажі. Їх тут не так багато, як на північних морях, і ширяють вони безшелесно, без квиління.

Наш грецький корабель відчалює. Туман підіймається. Чіткіше виринає голубий Стамбул, розкинутий на пагорбах, затоплений у кипарисах. Над усім відніють бані й мінарети могутніх Айї-Софії та Синього Мечету...

Жаль, що оглянула все нашвидку, але Стамбул це місто, до якого повертаються.

КУШАДАСІ

Торік я була вже в цій малій пристані на побережжі Малої Азії, тож багато мені відомого. Знову ходжу по завулках, де крамниці із срібними, мосяжними і шкіряними виробами та іншим крамом. Мені найцікавіші нашійники із старих турецьких монет і давні книги, писані витієватим арабським письмом.

Цього разу йду ще далше, спинаюся по кругляках вузьких вулиць стрімко вгору. Під ногами течуть струмки води, плентаються худі коти. Десь чути бляння овець. Обминаю нав'ючених кошами ослів. Хатки стають дедалі менші. На

порогах стоять жінки в шараварах, або в довгих спідницях.

Ще ранок. Бачу крізь відчинені двері, як сім'я снідає, сидячи на долівці ліплянки. На білій стіні пнеться виноград і сушиться яскравочервоний перець. Десь у радіо м'ясо-тужливий чоловічий спів, що час від часу несподівано обривається, мов би плач стискав співцеві горло.

До мене пристає громадка дітлахів — хлопчики стрижені "на їжака", дівчатка в довгих штанах під спідничками. Щось щебечуть до мене по-турецькому, всміхаються і не знеохочуються, коли я їм даю зрозуміти, що в мене немає місцевих грошей. Беруть мене за руки своїми замурзаними пальчиками і провадять на верх гори, звідкіля чудовий вид на пристань. Тішаться, що я захоплена; малий хлопчина дає мені дві пахучі рожі. Жаль, що не маю при собі навіть цукерків.

ПОЛУДНЕ НА КОРАБЛІ

У великому салоні грецька музика, деякі ентузіясти вчать танцювати "сиртакі". Кілька смаглявих офіцерів у блискучих білих уніформах сидять при столику й оглядаються за проходжими дівчатами.

Іду на палубу. Там обабіч корабля на лежачах чекають на обід старші пасажири, молодші товпляться на кормі коло басейну, в якому вода коливається мов у тарілці.

Небо розпечене біле, але в ньому вже щось осіннє. Внизу піністі гребені б'ють об борти.

Переходжу на прову. Капітан запрошує мене на свій мостик, провадить за руку трапом угору. На мостику під іконою св. Миколая моряк при стерновому колесі. Звідтіля щойно видно, який корабель великий.

Ніколи не думала, що так полюблю море.

МІКОНОС І ДЕЛОС

Корабель стоїть на кітві в затишному рейді. Малим човном доплила до грецького острова Міконос. Тут на узбіччі гори купані сліпучим сонцем білорозмальовані дімки, з примурками, балькончиками, туркусовими віконницями та пласкими дахами. У вузьких вуличках навіть каміння під ногами білене, мерехтить і разить у очі. Здається, що в кінці кожної вулиці море.

На горі ряд вітряків покритих соломою. Свище вітер і обертає їхніми крилами з білими полотняними трикутниками.

Коло каплички над самою водою розпростерті жовті рибацькі сіті — на землі й на перевернених догори дном човнах.

24 Розколошкане море поблизу зелене, а далі синє. Хвилі б'ють об берег, бризкає вода, гойдаються пришвартовані рибацькі човни.

■ Їм обід у ресторані. Свіжопечений хліб і салата в оливі. Стіл під евкаліптовим деревом. Надо мною коливається віття з дрібними ягідками, вітер перебирає довгастим сиво-зеленим листям. І знову музика в радіо, цього разу звуки "боузуки".

Сприймаю цей співучий світ усіма змислами, думаю: який прекрасний світ! Сиділа б отак довго-довго.

■ Приплила шлюпкою до острова Делос. Іду вузькою стежкою верхом гори до відкопаного міста. Наділа довгий кафтан. Холодний, поривчастий вітер торгає полами, розвіває волосся. На острові немає мешканців, тільки кілька овець пасеться в сухій траві. Терпко пахне невідоме мені зілля. Хвилинами нагадується дитинство, але проблиск спогаду знову зникає, коли погляну вниз, де щораз більше піниться море.

У руїнах старогрецького міста можна розпізнати дома, вулиці, агору з поваленими колонами і статуями. Під ногами кам'яна ваза, а далі рештки мозаїк на підлозі. За високими жовто-брунатними травами ряд кам'яних левів з архаїчної доби, і враження таке, наче б вони сміються.

Заходить сонце, я втомлена, сиджу в причалі. Море гуде і бушує. Моя шлюпка відплила до Міконосу без мене. Спершу здавалося, що залишилася сама-саміська серед розбурханого моря, і стало моторошно. Внедовзі приплив, однак, ще один човен з туристами. Впрошуюся до них.

Уже смеркає, коли ми відчальюємо. Шлюпкою кидає мов лушпинкою з горіха, весь світ іде обертом. Вода шумить, б'є об стінку, що захищає нас на прові, переливається верхом і зовсім мочить тих, хто не під дашком. Пасажири мовчать і намагаються дивитися переляканими очима туди, де виринає то потопає блідий небокруг на заході. Держуся всією силою лавки. Вірю, що наш шкіпер знає море в усіх його настроях.

Врешті з'являються світла Міконосу й кораблів у гавані. Море заспокоюється.

ЗАХІД СОНЦЯ НА КОРАБЛІ

За туманом над обрієм призахідне сонце. Море гранатово-сталевого кольору з рожевими відблисками, що легко переливаються. Пересуваються чіткі обриси далеких островів.

Я одна на кормі. Скрізь ще не покладані лежаки, які вдень

мали строкаті кольори, а тепер посіріли. Під ногами підсихає розхлюпана вода з басейну, а в ній виблискуються кришталіки соли. Кругом різнобарвні електричні лампки запрошують вечір. Їхнє світло ледве видне, бо небо ще не згасло.

Відвертаюся в бік надбудови корабля. На залізних луках завішені силуетки рятункових човнів, прикріплені туго напнятими лінвами. З димаря клубочиться дим.

Море спокійне. Стає затишно.

БЕЙРУТ І БАЛЬБЕК

Бейрут робить враження європейського міста. Реклями декадентних фільмів, нічних клубів. Недаром звать його Парижем Близького Сходу. В новій частині міста модерні кам'яниці, елегантні крамниці і пляжі вздовж затоки.

Купую солодкі, на дереві доспілі помаранчі, з хвостиками й листочками.

Заманюють мене до крамниці з перськими килимами. Оглядаю їх мов екзотичні картини. Вперше вповні оцінюю їхню цвітучу красу.

Ливанці привітні. Хлопці з замріяними очима засипають туристок компліментами, мов би читали старинну перську любовну поезію, а жінки від'їжджають з переконанням, що ливанці будуть їх "носити в серці навіки".

Їду до Бальбеку. На передмісті Бейруту соснові гаї, мов ряди чорних парасолів, а під ними табори палестинських біженців нагадують про дійсність. Пахне сосною, димом і спаленою бензиною.

Автобус спинається стрімкою дорогою в гори. Хребти в різних відтінках стоять у мряці. На узбіччях у висохлій траві валуни каміння. При дорозі легендарні ливанські кедри. В проваллі щойно розбите вантажне авто. Наш водій запевняє нас, що це сирійська машина і що ливанці їдуть уважніше, а сам приспішує, не зважаючи на те, що дорога крута.

Відчувається напружена атмосфера. При дорогах військові перевірки документів, по шосе їдуть із скреготом танки, витовкаючи асфальт.

Заїжджасмо в широку долину. Сюди йшов колись важливий шлях від Ніла до Евфрату. Земля тут червона й урожайна. Навкіл соковита зелень виноградників. Чоловіки, в довгих халатах і з арабським накриттям на головах, продають при дорозі кавуни.

У Бальбек-Геліополі вже немає сліду з фенікійського міста Х ст. до Христа. Є тільки залишки величного римського релігійного центру й арабські фортеці. Майже зовсім оціліла святиня Вакха, а поблизу струнчать найвищі в світі жовто-рожеві коринтські колони храму Юпітера. На подвір'ях порозкидані фризи, карнизи й капітелі. Від розпечених кам'яних брил променіє жара.

Настирливі хлопчаки продають сувеніри: прозірки й уміло підфальшовані римські монети.

ВЕЧІР НА КОРАБЛІ

Уже пізній вечір, на прові немає світел, і поволі очі привикають до темноти. Місяць ще не зійшов. Видно, як на капітанськiм мосту жевріє цигарка. Це заспокоює.

Позабирали вже лежаки, на палубі пустка. Хлюпають хвилі, гуркочуть мотори, і десь з великого сальйону пульсує музика.

З далекої землі теплий, але сильний вітер. Стою і дивлюся на озрене небо. Воно високе й недосяжне та мов би вимите водою, зорі виглядсановані. Низько над обрієм Великий Віз, а потойбік невідома мені південна констеляція у виді літери W. Срібним мазком Чумацький Шлях. Як давно вже не бачила Чумацького Шляху за світлами міста!

У малім сальйоні парно. За ілюмінатором зійшов молодий тепложовтий місяць, а тепер підіймається й опускається, мов би його хто на нитці смикав.

ГАЙФА І ЄРУСАЛИМ

Ми на кітві перед пристанню в Гайфі. Перед нами гарне місто, розкинуте на узбіччі гори Кармель.

На кораблі вже присутня ізраїльська служба безпеки. У воді при борті корабля метушаться норці, чогось шукають. Кружляє мале судно із кулеметом. Заборонено фотографувати, вживати далековидів. Я перестала робити записки, коли побачила, що службовці звернули на мене особливу увагу. Напружена атмосфера.

Врешті причалюємо. У пристані вояки: хлопці і дівчата. Сходимо з корабля, нас перешуковують чиновники з грізними обличчями.

Відпружуюсь в автобусі. Їдемо добрим шляхом до Тель Авів, а тоді до Єрусалиму. Спершу праворуч море, а далі вже обабіч дороги виноградники, плянтації бавовни, бананові гаї. Усе

свіжозелене, хоча сонце гаряче. Немає в краєвиді нічого біблійного. 27

Щойно біля Єрусалиму відчуваю, що це Близький Схід. Довкіл горби із сосновими гаями, евкаліптові дерева. Земля жовта й кам'яниста. Закутані арабки несуть відвічні глеки на головах.

В Єрусалимі ізраїльське молодіжне свято. На вулицях і на дахах вояки з ручними кулеметами. Знову перевіряють торбинку, принуковують до поспіху, бо вневдовзі мають замкнуті вулиці. Входжу брамою Яффа і ледве встигаю пройти Старе Місто.

Церква на Христовому гробі... Містичне враження півсутінку, запаху воскових свічок і кадила. Зовсім забувається про світ, що за мурами.

На Вія Дольороза натовп туристів і арабів. Продавці закликають до своїх крамничок. Вражає галас і різноманітні запахи.

На верху гори виблискує проти синяві неба золота баня мечету На Скелі. Вірять, що тут колись ангели взяли Магомета в небо.

На площі біля Стіни Плачу кілька жидів молиться, приклавши чоло до муру. Дошкульно жарко.

З Оливної гори вид з одного боку на Єрусалим — такий біблійний з цієї висоти, а з другого на піщані пагорби й далеке Мертве море.

Їду до Вифлеєму. Церква Родження переобтяжена оздобами. Облягають мене продавці сувенірів. Відчуваю неширість.

Пізно ввечері повертаюся до Гайфи. З гори прегарний вид на освітлене місто. Ген унизу у пристані мій корабель з каскадою лямпочок, нанизаних на шоглах від корми до прови. Думаю про свою затишну каюту.

НІЧ НА КОРАБЛІ

Ми в пристані в Олександрії. Намагаюся заснути. Люмінатор відкритий, вітер термосить фіранками. Корабель легко колише. Скриплять стіни, хлюпоче вода, дренчать каблі. Парко. Нагадується, що колись англійці, пливучи до Індії, в Суезі вже спали на палубі.

Чути рибою і оливою.

Десь чахкають мотори малих човнів. Від пристані шум. Хтось ходить по східцях на корабель, мов би калатав бамбуковими паличками.

У нерівних інтервалах вибухають підводні міни. Єгиптяни забезпечують себе перед ворожими норцями.

В Олександрії вулиці європейського вигляду, і люди в більшості одіті по-західньому.

За містом, однак, починається зовсім інший світ. Вздовж дороги йдуть фелляги, піддержуючи одну полу смугастих або блідосиніх халатів. У них малі чіпки на головах часом перев'язані білим полотном. Хати з небіленої глини. Пригашена зелень. Усе мов би знебарвлене південним сонцем.

Благенькі села, на перший погляд роблять враження руїн. На дахах голубники, нераз вищі від хат.

Жінки мов безформні великі чорні шатра, носять тягарі на головах, абс тримають дітей по особливому на рамені.

На полях гурти селян збирають бавовну. Декуди засмаглі чоловіки в сдних тільки запилених штанцях, зігнувшись удвоє, сапають землю, або молотять щось дерев'яними ціпами. В каналах пересуваються повільно фелюки — вітрильники з дивно загнутими цюглами. Буйволи з закрученими взад рогами, в шорах, тупцюють кругом колеса, що тягне воду для наводнення піль. Засліплені, ходять вони так безконечно вже віками. Час зупинився ще на старих єгипетських фресках.

Уздовж дороги маєстатично ступають верблюди, обвантажені кукурудзинням. Молоді хлопці їдуть на віслюках, розпростерши босі ноги. Воли тягнуть великі пласкі вози, на яких сидять наприкучки жінки.

Мій автобус мчить, водій залюбки давить гудок. Минають нас авта і теж трублять. Через вікна втискається пил. На заялозенних сидіннях різнорідні написи, в більшості російські: "Рублева, Курск 1973". Мій сусід, єгиптянин, голубить малу зеленооку дівчинку (тут напрочуд багато людей із світлими очима) і щось до неї приговорює.

У дельті Ніла густіша зелень. Деревя, подібні до сосни, та пальми із гронами спілих дактилів, що висять на них мов золоті дзвони.

На передмісті Каїра бедуїнське весілля. Понад натовп видно вершників. Б'ють бубни. Кілька вулиць далше тужливі похоронні співи у відкритому павільйоні.

У місті йду пройтися вздовж Ніла. При березі похитуються похилені в різні сторони шогли фелюк, на яких згорнені вітрила. Прохожі єгиптяни приязно всміхаються. Вони майже всі в елабєях — довгих халатах. Чоловіки, за східнім звичаєм, часто держаться за руки. Вулицями їдуть переповнені трамваї, безконечно трублять авта, дзвонять дзвінки на шиях ослів.

Під готелем влізливі араби намагаються продавати сувеніри, посрібльовану дешеву біжутерію, поштові марки. Вони докучливі, від них годі обігнатися.

Оглядаю грандіозний мечет султана Гусейна. У подвір'ї під босими ногами тепле вичовгане каміння. Там орнаментна криниця з банею, кругом височезні стіни, а під дахом сотки линв, на яких колись висіли ліхтарі. Тут моляться часто державні мужі Єгипту. Крізь загразоване вікно видно цитаделю, а в ній мальовничий мечет Магомета Алі.

На цитаделі повно війська. Метушня. Звідти вид ген за місто на пустиню. На південному заході майоріють у гарячих випарах три піраміди.

На базарі Хана Хаміль пульсує життя. Там бенкет для всіх змислів. Кольори, запахи зілля, печива й переспілих овочів, вигуки та співи. Продавці торкають рук туристів, намагаються заманити до своїх маленьких крамничок. А там крам по саму стелю і задуха.

У готелі гамір, багато російської мови, навіть служба нею говорить. До столу подають чорні суданці в не дуже чистих вишиваних кафтанах.

Готель, мабуть, був колись елегантний, тепер занедбаний. Моя кімната велика з високою стелею. Малий балькон завис над гомінкою вулицею.

Вечеряю на терасі на даху. На столиках блимають свічки. Вечір лагідний. Внизу світла міста і їхні відблиски в Нілі. Водою плывуть невеликі кораблі.

Ранком суданські хлопці-підлітки увихаються коло дверей і вітають мене радісно: Салям!

У музеї скарби Тутанхамона. Золоті гробниці, що були вміщені одна в одній, домовини виложені різнобарвним камінням, золота маска, трон із зображенням щасливого родинного життя фараона, статуї бигинь, що, розгорнувши руки, хоронять покійника, колісниці, сотки предметів щоденного вжитку і найбільш зворушлива засушена китиця квітів, залишена в гробниці понад три тисячі років тому.

По дорозі до Мемфісу села ще вбогіші, як бачила досі. Хати просто землянки. Болюче і сумно дивитися на них. У каналах

30 непорушна вода, зелена й каламутна. У ній водорості й фіолетові квіти. На берегах цибають чаплі. Пальми жовті від піску з того боку, де пустиня.

У Мемфісі сиджу в тіні дерева, подібного до акації, недалеко музею, в якому велетенська статуя Рамзеса. У вітті шалено цвірінькає пташня. Передо мною невеликий алябастровий сфінкс, а далі знову дактилеві пальми з достиглим плодом.

■

У Саккарі зелена смуга раптом обривається. Останній ряд пальм, мов мереживо на тлі жовтих горбів пустині, а тоді вже немає нічого, крім безконечного піску.

У саме полудне оглядаю комплекс східчастої піраміди. Жарінь і нікуди сховатися від палаючого диску сонця, піраміда не кидає тіні. Два араби сидять на подвір'ї і спроквола шліфують камінь.

Сиджу в шатрі серед пустині. Чекаю на верблюда й попиваю солодкувату несмачну воду. При вході погоничі в мальовничих строях. Один загорнутий в усе біле сидить боком на верблюді. Який зовсім інший світ від того, що досі знала!

З'являється прибузда пес, чорний, з довгою мордою і загостреними вухами, схожий на Анубіса, що пильнував староегипетських некрополів. Кладе мені морду на коліна й дивиться відданими очима, хоча знає, що тут туристи не мають його чим кормити. Гладжу його коротку, повну піску шерсть.

Сідаю на верблюда, що стоїть навколішках. Він помалу підноситься, спершу на задні ноги, тоді на передні. Їду до гробниці Ті. Скрізь, куди не гляну, неокрая хвиляста пустиня. Пісок у сіро-жовтих відтінках, легкий вітер мете ним, маю його вже у волоссі і між зубами. Два бедуїни мчать повз мене на конях. Намагаюся похитуватися в ритм кроків верблюда. Ноги труть об шорстку поверхню барвистого килима з дармовисами. Мій верблюд починає йти галопом, держусь кілка на сідлі, серце тріпоче від радості.

У гробниці прегарні фрески з щоденного життя Єгипту з-перед п'яти тисяч літ.

Іду далі до поховання святих биків. У довгих підземних тунелях саркофаги з муміями. Несподівано гасне електричне світло, і ми, кілька туристів, залишаємося в суцільній пітьмі. Стає лячно, тисячолітній морок обмотує нас. Хтось світить запальничку, намагаємося йти в напрямі виходу, спотикаємося об кам'яні брили. Врешті в кінці коридору появляється хлопчина в довгому кафтані й високо тримає ліхтар. Кружок світла зближається.

■ Уже пізній вечір. На шосе до Гіза минають нас військові колони. Пересуваються загрозливі темні тіні, гуркочуть машини, зброя виблискує в місячному світлі.

У великому шатрі на пустині нічний клюб. Вищить музика. На сцені конвульсійно вигинаються в орієнтальних танцях жінки, шалено крутяться дервіші, похитуючи головами, негри витупують під звуку бубнів.

Виходжу з шатра. В сандалях пересипається дрібний пісок Сагари. Тут тиша і прохолода. Від дельти дме легкий вітер.

Іду у напрямі пірамід. Спершу вони три чорні трикутники на тлі світел далекого міста. Підїхавши ближче, бачу, як ряхтить зелене світло місяця на одній стіні піраміди Хеопса і відчуваю велику пошану до відвічності будівлі.

З НОВИХ ПОЕЗІЙ

Борис Олександрів

ПОЧАТОК ОСЕНИ

Починається з "не". Починається з того, що ти невесела сьогодні,
Непривітна якась, не така, як давніше була.
Починається з вересня, коли краплі важкі і холодні
Б'ють в закурені шиби, коли налягає імла
На каскади дахів — і стає безупинною сльотність.
Наближається вечір. Темніє на кленах кора,
Чути жаль у словах, видно в погляді в тебе турботність.
Низько стеляться хмари. Надходить невітшна пора.
Починається осінь.

І дощ...

І самотність...

1973

Може б так відізватися речитативом,
Ледь віршовою прозою — нашо ті філігранні рядки?
Довго ти видавалася мені незбагненою казкою, видивом,
Голубою зірницею, що мої просвітляла роки.

Та проходили дні, розливались малими потоками,
Розпливалася радість у повені лих.
Ти кудись відійшла, пробудивши прощальними кроками
Сторожку тишину — але ярий мій жаль не затих...

І не знати чому. І немає нізвідки відгомону:
Ні з гаїв, ні з лісів, ні з осінньо притишених піль.
Щоб поглинути все — не лишити ні сліду, ні спомину —
Як пустельний самум, наближається ніч звідусіль.

34 Він торкнувся до струн —
і озвалися струни відгомоном
Заворожених скель, зацімплених чайних ячань.
Дальньо-лагідним дзвоном, у серці захованим спомином
Запізнілих прохань і прощань...

ХУДОЖНИК

When we remember we are all mad,
the mysteries disappear and life
stands explained.

Mark Twain

В нього очі ясні, в нього скроні — сивіючі,
Модний шалик узорний і синій берет.
Слався вечір за вікнами, мрякою віючі.
Хто він: фрасер чи маляр, актор чи поет?

Грає в склянці вино, і легенько клубочиться
Синій дим цигарковий... Така дивина:
От пора б уже йти, а прощатись не хочеться,
І яріє розмова, як племінь вина...

Я художник. — Слова його стали огірчені. —
Я художник. Живу самотою, один.
Ось отам за дверима, в маленькій комірчині,
Все добро моє: фарби, полотна картин...

Все, повірите, з неї... — І вогники-промені
У криницях-зіницях затьмарила мла...
— Все це з неї, з одної, звичайно. Та що мені:
От, як хвиля морська, надійшла — і пішла...

Тільки спомин — це все, чим душа моя живиться,
І стужавілий жаль, що не тане ніяк.
Он з підлоги, зі стін, звідусіль вона дивиться
І мов каже мені: недотепа! чудака!

Так, неначе сміється — жорстока, тиранлива,
І її не відносить років течія.
Хоч була вона що? Тільки з'ява оманлива,
Що здавалась моя — а була не моя...

Грає в склянці вино, і легенько клубочиться
Синій дим цигарковий... Така дивина:
От пора б уже йти, а прощатись не хочеться,
І яріє розмова, як племінь вина...

1973

80-РІЧЧЯ ПРОФ. Д. ЧИЖЕВСЬКОГО

Богдан Кравців

Професор Гайдельберзького Університету і директор Славістичного Інституту цього ж університету Дмитро Іванович Чижевський здобув собі своєю науковою діяльністю — як філософ, історик літератури і філолог — міжнародне визнання — реноме найвидатнішого славіста в науковому світі Заходу. Праці проф. Д. Чижевського з історії української філософії й української, російської, чеської й інших слов'янських літератур зараховані до основного фонду славістичних студій. Друковані, крім слов'янських, майже усіма важливішими мовами світу — ~~німецькою~~, французькою, німецькою — його монографії, дослідження й розвідки стали надбанням світової науки, без усвідомлення й вивчення якого неможливий дальший розвиток славістики.

Серед усіх культурних народів такий науковець, як проф. Дмитро Чижевський, був би найбільш достойною пошани й гордощів постаттю, зокрема з приводу таких чи інших роковин його життя та наукової і творчої діяльності. Не так воно в українців. В українських енциклопедіях не встановлена навіть точна дата народження проф. Дмитра Івановича Чижевського: в галицькій *Українській Загальній Енциклопедії (УЗЕ)* і в Київській *Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ)* визначено цю дату на 1895 рік, хоч насправді народився він 5 квітня (23 березня за ст. стилем) 1894 року. Якщо ж іде про ставлення української громади до надбань і досягнень проф. Д. Чижевського, то показовим може бути спричинений непристойною для науковців поведінкою кількох осіб з управи Американського НТШ факт відходу проф. Д. Чижевського від НТШ, членом якого він став 1936 року за свої наукові праці і заслуги.

60-річчя проф. Дмитра Чижевського, в 1954 році, було відзначене науковим світом Заходу ювілейною 306-сторінковою книгою (*Festschrift*), що появилася у Вісбадені в Західній

Німеччині за редакцією проф. Макса Фасмера. Крім бібліографії праць проф. Д. Чижевського на 33 сторінках друку в книзі були надруковані 27 праць і статей з різних ділянок славістики, що їх авторами були видатні західні славісти, між ними й двох українців — проф. О. Прицака та проф. В. Сас-Залозецького. Єдиним конкретним виявом української пошани до проф. Д. Чижевського була тоді книжечка д-ра Євгена Пизюра *Дмитро Іванович Чижевський*, що появилася у видавництві "Україна" в Новому Ульмі 1955 р.

Дуже урочисто було відзначуване — при численній участі професорів і студентів в Гайдельбергу — 70-річчя проф. Д. Чижевського. Видана з приводу цих роковин майже 1000-сторінкова ювілейна книга була опублікована 1966 р. у Мюнхені за редакцією Дітріха Гергардта, Віктора Вайнтрауба, Ганса-Юргена цум Вінкеля п. н. *Orbis Scriptus. Dmitrij Tschizevskij zum 70 Geburtstag*. Із статтями на пошану проф. Д. Чижевського виступили в цьому збірнику 95 славістів — філологів, літературознавців, істориків — з усіх країн світу — із США, Франції, Німеччини, Канади, Англії, ЧСР, Польщі, Югославії, Угорщини, між ними чотирьох українців: професори О. Прицак, Я. Рудницький, Ю. Шевельов, І. Шевченко. В книзі була вміщена складена Гансом-Юргеном цум Вінкель і Мирославом Лабунькою бібліографія праць проф. Д. Чижевського із яких 600 позиціями. В українській еміграційній спільноті були відзначені ці роковини без ширшого відгону в пресі тільки науковою конференцією, що її влаштувала Українська Вільна Академія Наук у США з участю Ю. Шевельова, В. Рудка, Ю. Лавріненка та Є. Маланюка. Виголошена на цій конференції доповідь Ю. Лавріненка п. н. "Дмитро Чижевський — літературознавець" була надрукована у збірці його статей та есеїв *Зруб і парости* у в-ві "Сучасність" 1971 р.

Стільки було шанування. Немає багато надій, щоб українська діаспора, а зокрема еміграційна наукова громада вшанувала ширше і достойніше теперішнє 80-річчя проф. Дмитра Чижевського, що в нього входить він з квітнем 1974 року, не покладаючи рук і пера, повний творчої снаги і дослідницької енергії.

В короткій журнальній статті неможливо охопити всієї багатогранної і широкої засягом тем, проблем і зацікавлень наукової творчості проф. Дмитра Чижевського. Кожна із ділянок, що їм він віддавав і віддає свою увагу і свої сили, вимагає вже окремого огляду й аналізу. Цілі статті чи й

Дмитро Чижевський

дослідження можна писати про його праці з історії філософії, не тільки української, але й німецької, російської, чеської, польської та інших. Зокрема ж багато дав проф. Д. Чижевський для вивчення філософії Григорія Сковороди і добре склалося, що саме тепер у 80-річчя Дмитра Івановича появляється у Гарвард-

38 ській Серії Українських Студій його праця про Григорія Сковороду — поета, мислителя і містика.

Окремого й основного огляду вимагала б дослідницька і публікаційна діяльність проф. Д. Чижевського в ділянці давньої української літератури. Крім низки давніших праць — таких як *Geschichte der altrussischen Literatur im XI, XII und XIII Jahrhundert. Kiewer Epoche* (1948) та *History of Russian Literature from the Eleventh Century to the End of the Baroque* (1960) він видав 1968 року в редактованій ним серії "Forum Slavicum" також *Abriss der altrussischen Literaturgeschichte*. У всіх цих працях термін *russisch* і *russian* він виводить від слова Русь (а не Росія) і досліджувану ним літературу визначає, як "староруську, староукраїнську або київську". В бібліографічних довідках він покликається також на праці українських дослідників й істориків літератури — Грушевського й інших. У редактованій Д. Чижевським разом з іншими славістами серії "Slavische Prosaeeen" він опублікував в 1964-1972 рр. тексти творів староукраїнської літератури і праці давніших дослідників про них, як наприклад "Пчела", розповіді й молитви Кирила Туровського, моління Данила Заточника, Хожденіє Данила Паломника, працю Д. Абрамовича про Києво-печерський патерик XIII в., дослідження В. Перетца про Вірші еромонаха Климентія Зіновева тощо — усе із своїми передмовами і подеколи коментарями. В серії "Forum Slavicum" Д. Чижевський видав праці Людольфа Мюллера про *Слово о полку Игореві* та про твори Митрополита Іларіона.

Продовжуючи свої дослідження над українським літературним барокко, що їх вислідом були видані в трьох частинах у Празі у видавництві Українського Історично-Філологічного Товариства в 1941-1944 (незакінчені) нариси *Український літературний барок* й опубліковані вже на еміграції статті "До проблем барокко" (*Заграв*, ч. 4, 1946) та "Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України" (*Арка*, чч. 3-4, 1948) і розвідка *Поза межами краси* (1952), Д. Чижевський видав 1970 року в серії "Forum Slavicum" збірник праць різних авторів п. н. *Slavische Baockliteratur* і крім того підготував для друку п ацю В. Претца про українську епіграму барокко і свою студію про слов'янську проповідь барокко.

Багато уваги присвятив Д. Чижевський в останньому десятиріччі іншим слов'янським літературам. В 1971-1972 рр. він перевидав із своїми передмовами й реєстрами у серії "Slavische Prosaeeen" працю М. Сперанського про сербські і болгарські збірники "Пчела" — флорилегії 13-15 вв. і твір Яна Амоса Комен-

ського Ранаугія з 1660 року. Опублікував збірку малих слов'янських "Пчел" із їхніх першовидань 1892-1904 років. Підготував також публікацію знайдених ним у Німеччині рукописів Соловецького патерика XVI віку та польського коментаря до молитви *Salve Regina*.

Як і в минулих десятиріччях активним зацікавленням Д. Чижевського користувалася клясична й нова російська література. В 1969-1970 рр. були перевидані ним у серії "Slavische Propyläen" есей А. Белого *Мастерство Гоголя* і студія В. Розанова *Легенда о Великом Инквизиторе* (з додатком двох статей про Гоголя). Підготував він також для друку передрук двох книжок В. Віноградова про Гоголя і студію Г. Келле про поезію Державіна. Три студії самого Чижевського про Гоголя появились у виданім ним 1966 р. збірнику *Гоголь - Тургенев - Достоевский - Толстой*. З модерної російської літератури були перевидані Д. Чижевським з його передмовами і коментарями твори К. Служевського, А. Белого, В. Брюсова, Е. Гуро, Б. Лівшіца, І. Коневського та ін., як також праці російських літературознавців про символістів, футуристів і В. Маяковського, як новатора мови. Із більших праць Д. Чижевського про клясичну й нову російську літературу появились *Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts* том I — *Die Romantik* (1964) і том II — *Der Realismus* (1968) і двотомова *Russische Geistesgeschichte* (1971). На підкреслення в цьому випадку заслуговує факт, що саме українець є найвидатнішим на Заході дослідником і спеціалістом клясичної й нової російської літератури.

В 1971 р. Д. Чижевський започаткував перевидання своїх дрібніших праць. Другий том цих *Kleinere Schriften* з історії чеської літератури появилася п.н. *Bohemica*. В першому томі будуть зібрані праці про проблеми стилістики і старослов'янські літератури. У третьому — статті про нові слов'янські літератури.

Видатною і плідною була співпраця проф. Д. Чижевського у видаваній європейським НТШ англomовній *Енциклопедії Українознавства* (т. I, Торонто, 1963), що її він збагатив своїми статтями про давню українську літературу і про літературу Ренесансу, реформації й барокко та клясицизму. Свою співпрацю в цій же ЕУ — гасловій — проф. Д. Чижевський продовжує й досі.

Куди більшою увагою, як серед української еміграційної суспільности, "втішається" проф. Дмитро Чижевський у радян-

ській, зокрема ж українській офіційній критиці й науці. Майже в кожному із збірників *З історії філософської думки на Україні*, що появилися в останніх десяти роках в Києві під фірмою Інституту філософії АН УРСР, згадується з лайкою "буржуазний націоналіст" Д. Чижевський і його праці, зокрема *Нариси з історії філософії на Україні*, як також його студії про Сквороду. Видана у в-ві УВАН в Нью-Йорку 1956 року *Історія української літератури від початків до доби реалізму* зазнала розгрому одночасно з двох сторін — з Москви і з Києва. В ж. *Дружба народів* (но. 1, 1959) якийсь Б. Комановський назвав Д. Чижевського прихованим "буржуазним націоналістом" і його висновки "реакційними й антидемократичними" зокрема ж за те, що у своїй історії літератури оцінив Т. Шевченка як українського патріота й ворога Росії і не викреслив з неї таких постатей, як Куліш і Костомаров. Того ж самого року був примушений виступити проти Д. Чижевського й акад. Олександр Білецький. Надруковану у виданні *Матеріали до вивчення історії української літератури* (т. I, Київ, 1959) статтю п. н. "Стан і проблеми вивчення давньої української літератури" (передрукована потім в 1-ому томі 5-томного зібрання праць О. Білецького, К., 1965) акад. Білецький присвятив м. ін. також Д. Чижевському і розглядові його *Історії української літератури*, полемізуючи досить стримано з його періодизацією і зокрема з його поглядами на літературу барокко. Намагався розгромити Д. Чижевського в його ж ювілейний, 1964-ий рік, також і східньо-німецький комуністичний славіст д-р Г. Грассгоф у виданому в Східньому Берліні збірнику *Wissenschaft am Scheidewege; kritische Beiträage ueber Slavistik*. У написаній нібито з "класових соцреалістичних позицій" статті про Д. Чижевського п. н. "Подвижник ідеалізму й містицизму", Г. Грассгоф стає на оборону російської культури й літератури, що їй, мовляв, проф. Чижевський "з легкої руки відібрав загальноросійську ранню літературу включно до 13 століття і приписав її українській літературі". Обговорюючи його ж *Історію української літератури*, д-р Грассгоф обвинувачує Чижевського в тому, що "всупереч вислідам дослідів, він старається продемонструвати вищість і пріоритет української літератури над російською".*

Пolemіка з проф. Д. Чижевським й напади на нього в радянських публікаціях не припиняються й досі. Безперервно атакують його і літературознавці з Москви і літературні спеці з Києва.

*Докладніше про статтю д-ра Г. Грассгофа див. статтю О. Данка "Проф. Дмитро І. Чижевський у нас і в чужих", *Листи до приятелів*, ч. 157-159, 1966.

Різниця між одними і другими тільки та, що московські науковці полемізують з Д. Чижевським досить пристойно, а київські намагаються орудувати голоблею.

Престижу проф. Дмитра Чижевського не підірвуть ні напасти режимних комісарів від філософії і літератури, ні нехить й "укрита злість" еміграційних діячів від науки. Своїми працями і надбаннями він сам один поставив собі міцний і величний пам'ятник.

У 80-річчя професора Дмитра Івановича Чижевського треба побажати йому сил і снаги продовжувати наукову діяльність з такою ж енергією і наполегливістю, як і досі, протягом 50 років, з часу, як він став лектором філософії в Українському Педагогічному Інституті у Празі.

ДО ПРОБЛЕМ БАРОККО

Дмитро Чижевський

1

Слово "барокко" є й старе й нове. Старе воно в значенні певного стилю пластичних мистецтв (архітектура, скульптура, малярство). В цьому значенні вживалось воно вже в добу панування барокового стилю в пластичних мистецтвах. Нове воно в ширшому значенні — "стилю певної культури", "стилю доби", себто не тільки стилю пластичних мистецтв, а й музики, літератури, нарешті, не лише мистецтв, а й філософії та цілої культури "часу барокко" взагалі.

Самий вираз "час барокко", або "доба барокко" симптоматичний! Бож не про кожен час можливо вжити такої загальної назви, що мала б характеризувати у с і сторони культури часу. А щодо барокко, то зустрічаємо ще й вираз "людина барокко", вираз, який підкреслює, що ціла культура забарвлена якоюсь спільною барвою, ба навіть і творець культури, — людина, так само просякнений тими самими стилістичними елементами, як і вся культура його часу.

Та зрештою це не було так вже важко помітити десь на Заході, де в першу чергу кидаються в вічі великі архітектурні комплекси, — замки, сади та цілі міста, що оформлені в стилі барокко. Барокові архітекти до того мали надзвичайний хист, щодо стилізації старих пам'яток, — перебудови в добу барокко часто цілком "органічно" змінюють цілі будови зовсім інших стилів, надаючи їм типових рис барокових. Старший стиль будови (здебільша готичної чи ренесансової) не просто прикрито бароковими "наліпками", "прибудовами" тощо, — вони якимось злиті в єдність, стаючи частинами якоїсь всеохопливої композиції, так само "адаптували" барокові майстри і твори літературні, — від літописних починаючи, аж до ліричних та

Передрук з журналу *Заграв*, ч. 4, Авгсбург, 1946

релігійних... Ця надзвичайна "асиміляційна енергія" барокко робить його останнім мистецьким стилем, що міг накласти свою печатку на цілу культуру. Барокко, — останній "великий стиль, всеохопливий, всепроникливий!.." І тим більш дивно, що так довго не помічали цього універсального стилю поза межами пластичних мистецтв.

2

Мабуть, найбільшу трудність при визначенні стилю барокко робить те, що дуже важко знайти основні елементи, які характеризують цей стиль, — його "домінанти". Це не випадково. Є стилі, що їх характеризують лише нечисленні, основні риси, які зразу ніби намічають силуетку доби. Тому для ренесансу таку доміанту — одну з нечисленних — подає вже сама назва, або визначення, що його дав Яків Бургарт — "відкриття людини", або кілька речень, в яких ішла б мова про "шляхетну простоту" цього стилю.

Усі такі визначення можна б легко уточнити, якщо додамо ще кілька незначних корективів, — ренесанс — це "в і д р о д ж е н н я античності", але не дійсної, а такої, як її розуміли люди ренесансу, — ренесанс — це "відкриття людини", але з певним підкресленням (не цілком об'єктивним) її "профанічності", — автономності у відношенні до святого, ренесанс має справді риси "шляхетної простоти", але і шляхетність і простота подаються в певній риторичній позі... Додамо ще кілька рисочок до кожного з цих визначень — і образ буде вже майже зовсім ясний та точний. Ренесанс — не виняток, — так само можливо дати визначення клясицизму, ранньої чи пізньої готики, та навіть такого складного духовного явища, як "романтика". Щодо романтики, то я почав би її визначення з того "центру тяжіння", до якого ведуть лінії від усіх кіл романтичного всесвіту, — а таких вихідних пунктів є чимало. Згадаймо лише як приклади: красу, що знаходять представники романтики в н о ч і, — від "поезії ночі" легко знайти шлях до кожного закутка цілого лябіринту романтичних думок, або — віру в те, що світ — щонайменше "подвійний", або — віру в таємні сили в бутті, або — установку "духовного ока" на "безмежність" тощо! *

*Означення окремих періодів історії літератури подаю в окремих главах *Історії української літератури*, якої вийшла лише одна частина, та в незакінченій *Порівняльній історії слов'янських літератур*. Але пишучи ці рядки, я не користувався цими працями та навіть не робив спроб пригадати, як я там характеризував ренесанс чи романтику. І без готової відповіді завжди можна викликати перед своїм духовним оком постать ренесансу чи романтики, ясну,

Нічого подібного не можемо зробити у відношенні до барокко! Бо барокко в найглибшій своїй суті течія "синтетична", яка щось сполучає та зливає, течія "синкретична", в якій зростається в єдність різноманітне, що виходить не з одного, чи нечисленних пунктів погляду, а з багатьох, до того таких, що між собою нічого спільного не мають... Але це т е ч і я , в якій дійсно усе пливе та пливе, змінюється та перетворюється, постає та зникає в цьому процесі, маючи свій основний зміст та сенс. Але, на жаль, відносно історичних з'явищ неможливо вжити дуже зручний пункт погляду Геракліта, що вважав єством буття зміну. Бо історичне буття є менш к о н к р е т н е — отже зміна сама по собі не може ні в яким разі бути в історичному аспекті вистачальною домінантою, що зумовлювала б собою певний історичний стиль...

Виходячи з цих міркувань, я роблю спробу дати такий хоч би опис якщо не означення, барокко, який приймав би до уваги різноманітність складових елементів, та синтетичні устремління барокко. Тому саме ми без дальшого детального розгляду можемо відкинути ті означення та описи культури барокко, які виходять з одного якогось пункту погляду, стремлять знайти одну або кілька основних домінант барокового стилю. Дуже поширена думка про барокову культуру як про культуру "католицької протиреформації" (пункт погляду цей поділяють дуже заслужені дослідники, що багато спричинились до збирання матеріялу, а почасті і до його освітлення). Бо не говорячи вже про розквіт барокко в країнах протестантських, про визнаних барокових поетів, письменників, мислителів протестантів (згадаймо хоч би Коменського, або німецьких барокових поетів — бо зараз серед них переважували протестанти і числом та й якістю, або протестантських "барокових" містиків, які в великій кількості зібрались в XVII віці в Голляндії і т. д.), не говорячи про розвій барокової літератури на Україні якраз серед православних *, а не серед уніятів, що тісно були зв'язані з цілим католицьким світом; саме католицизм доби "проти-реформації" розуміється, не т а к е с а м е католицизм, яким воно було в середньовіччі або, скажемо, в добу ренесансу, — а

прозору та порівнюючи "просту" (не дивлячись на силу течій і напрямів у межах романтики), про яку зараз можемо сказати чимало речей, що не викликають сумніву! — Д. Ч.

*Дозволю собі не повертатись тут до того матеріялу з історії укр. літератури, який я подав в своїй *Іст. укр. літератури*, ч. II (Прага 1942) та в, на жаль, не закінченій друком книзі *Український літературний барок.* — *Нариси* ч. I (Прага 1941), II (Прага 1941), III (Прага 1943). — Д. Ч.

так ми приходимо до питання, чим саме відрізняється 45 католицизм доби барокко від католицизму усіх інших епох, себто до нашого першого питання про домінуючі фази доби барокко...

Не спиняючись на інших спробах дати означення чи опис барокового стилю, виходячи з подібних для барокко завузьких пунктів погляду, зупинимось на спробі дати образ барокко, як синтетичної духовної течії, як спроби синтезу культури середньовіччя ("готики") та ренесансу.

3

Культура барокко прийняла певні "завойовання", надбання культури ренесансу, але тим само рішуче відхилилась від інших основних тенденцій ренесансу... І в багатьох випадках це відхилення було поворотом до ідеалів середньовіччя. Це кидається у вічі вже при наглядному знайомстві з пам'ятками доби барокко. Уже конструкції просторових елементів у пластичних мистецтвах підкреслюють цей синтетичний характер барокового стилю.* Барокко відмовляється від прозорої гармонійності ренесансу, щоб замінити її скомплікованою різноманітністю, що нагадує готику, та ще може найбільш скомпліковану пізню готику: барокко відкидає простоту ренесансу, даючи замість цього ускладненість, що перевищує ускладненість готики: замість простих та спокійних форм — простої лінії та півколя ренесансу, зустрічаємо в барокко криву лінію, неспокійну, "динамічну", рухливу, часто асиметричну; — але тут барокко ухиляється і від готики, бо готика будує оптичне враження на простій лінії та гострому куті та при усьому "неспокійному" характері деяких готичних композицій, в них не відчувається того різноманітного руху, різноспрямованого стремління, як в барокко, — готика, що найбільше мала викликати враження стремління до гори, отже односторонньо спрямованого руху. Розуміється, навряд чи можна зважити перехід від теорії плянетного руху по колах (та їх комбінаціях) до руху еліптичного (відкриття, зв'язане з ім'ям Кеплера) вияв духа барокко, — відкриття еліптичного руху плянет, параболічного — комет, базувалось на спостереженнях. Але дивним чином і тут перехід від кола до еліпси та параболі відповідає "стилістиці" барокко. Випадковість цього паралелізму між астрономією та пластичними мистецтвами безсумнівна, але паралелізм — глибоко-характеристичний.

*Кожному українському читачеві відомі з власного досвіду або приступної української літератури зразки барокового стилю в пластичних мистецтвах. На чужині зразки такі в усіх перед очима.

До домінант барокко належить якраз зображення руху неозначеного точно, переходових стадій непевної рівноваги. Досить поглянути на якусь більшу серію фігур святих, в якійбудь барокковій церкві, — здебільша це фігури, що ніби вирвані з якоїсь життєвої дії, застигли в момент розмови, проповіді, молитви... Характеристичний портрет якогось каваліра праці Ван-Гальса: соковита постать сидить на стільці, на якому вона хитається, і маляр схопив її в той момент, як стілець стоїть на одній нозі, — невідомо, куди він схилиться в ближчий момент; кавалір тримає в руці гнучку рапіру, зігнувши її в дугу, якби він кінець рапіри пустив, вона, розуміється, з усією силою пружности розігнулась би... Відомому італійському майстру барокко — Берніні — замовлено було поставити в Римі на одній невеличкій площі обеліск; плян Берніні — не здійснений — був: дати обеліск в руки фігурі апостола Петра, — але Петро мусів тримати обеліск не вертикально, а трохи похило.. Глянемо навіть на пам'ятники померлих, — і їх часто майстрі барокко зображують в якомусь стані переходу від смерті до життя, від сну до пробудження, — уста напіввідкриті, груди ніби дихають, покривала хвилюються і т. д. Навіть такі прості елементи архітектурної конструкції, як сходи, що мають до того суто практичне призначення — привести відвідувача будови найкоротшим шляхом до вищих поверхів, чи від землі до входу в будову, уміщену на високому фундаменті — навіть і сходи бароккових будов рідко коли прості, — вони загибаються, затримуються на ширших площадках, зовні перед будовою сміливо біжать вправо та вліво, тощо...

Це й є та "динаміка", той елемент руху, яким ніби переповнене з середини усе бароккове пластичне мистецтво.

З елементами динамічними сполучене стремління кожную широку площу, кожную довгу лінію зробити різноманітною, розірваною, розбити та поділити її, заповнюючи її дрібними прикрасами, що в свою чергу часто несуть на собі дальші ще дрібніші прикраси. До цього належать не лише декоративні прикраси будов, скульптур, картин, але й дрібні прикраси музичної мелодії в музиці барокко, постійний супровід мелодії та більших композиційних елементів дрібними та дріб'язковими музичними "фігурами". Так само в поезії — любов до іноді дуже складної строфічної будови, в якій знову накопичення синонімів, тропів та фігур, як десь у Сквороди: "Світ цей є велике море... На цьому шляху зустрічають нас кам'яні скелі та скельки; на островах — сирени, в глибинах — кити, у повітрі — вітри, хвилювання усюди; від камнів — штовхання, від сирен —

зведення, від китів — заглитання, від вітрів — супротивлення, від хвиль — потоплення...” Але може найхарактеристичніше, — що такі “накопичення слів” (які були знані вже й поетиці ренесансу) здебільшого ніби не хочуть нас залишати при одній і тій самій темі, заводячи у бік, до іншої тематики...

4

Думаю, що “різноманітність”, строкатість, розірваність барокко не перешкоджає тому, що великі композиції барокко — все одно, — в пластичних мистецтвах, в музиці, в поезії, в філософії, є, не дивлячись на це, суцільні, і враження цієї суцільності залишають в не меншій мірі, ніж композиції ренесансу.

Та основа, на якій синтезується, сполучається різноманітне в барокковій культурі є принцип сполучення протилежного, з’єднання антитез, гри ними. Можна говорити — й говорять — про бароккову “антитетику”. Антитетика барокко є часто лише гра протилежностями, гра, що належить до численних стилістичних прикрас бароккового мистецтва. Але значення антитетики глибше — вона належить безумовно до важливих елементів бароккового світогляду. Так, в рішучому дуалізмі філософії Сковороди: “В цьому цілому світі бачу я два світи... Світ видний та невидний, живий та мертвий, цілий та розпадливий. Це й є риза, а той — тіло. Цей — тінь, а той — дерево... Отже світ у світі є то вічність у тлінні, життя у смерті, пробуд у сні, світло у тьмі, у брехні — правда, у печалі — радість, в одчаї — надія”. Основою цього типового для барокко дуалізму є переконання, що усяке дійсне буття — антитетичне. Тому й великі системи філософії барокко усі будують теорію світу на антитетиці — чи то на протиставленні ідеального та реального буття, чи то двох субстанцій (просторової, себто матеріальної, та душевної), чи то (як у Спінози) двох “атрибутів” одної субстанції, що сполучає в собі ці протилежні в їх суті атрибути, ознаки... Характеристичний той успіх, який має в цю епоху дуалістичний платонізм, що проникає і в ті системи думок, які ніби з ним нічого спільного не мають, не тільки Ляйбніц або англійські платоніки виходять у багатьох пунктах від Платона, але й Локк або Берклі, що на перший погляд, здається, нічого спільного з ним не мають.

Система антитетичних елементів може з великою легкістю охопити всю різноманітність буття. Універсалізм бароккових систем — одна з їх найяскравіших рис — хоч би їх авторам і не завжди вдавалось системи ці завершити, закінчити. Характе-

48 ристична сама назва "пансофія", що її не лише у Коменського зустрічаємо.

"Універсалізм" барокко виявляється також і в кожній окремій сфері. Це чи постання штучних світових мов (тема, якою займались, крім численних інакше невідомих винахідців, такі люди, як Декарт, Коменський, Ляйбніц), час плянів всесвітньої організації людства чи то на церковних (Коменський, Ляйбніц), чи то на політичній основі (і досі невиданий плян спілки народів Коменського з 1666 року). Взагалі політика епохи барокко — це політика великих, універсальних плянів. Але, як сказано, такі пляни зустрічаємо в кожній сфері життя!

Межи протилежними полюсами є переходи та ступені... Антитетичні системи барокко — гієрархічні. Тут впливав не лише Платон, а й Плотін, зі своєю складною системою різних ступнів буття. Але "впливи" лише підсилювали ту тенденцію, яка була питома "духу" барокко самого...

Гієрархія в світі барокко веде не лише від найвишого буття до "нічого", як у Плотіна, а далі — до негативного буття, до сатани. "Сатанічні" мотиви в поезії барокко не занадто часті, але дуже типові — найяскравіші приклади — Люцифер — у найбільшого голландського барокового поета Фонделя, сатана Мільтона, сатана в "Османі" Гундуліча, тощо. Почуття, що зло негативне не є лише брак добра, позитивного, є, здається, найважливіший розділ межі світоглядом неоплатонізму (напр., Плотіна) та барокко.

Найяскравішою антитезою в межах культури барокко є антитеза античності та християнства. Тут бачимо ясно ті обидві духовні течії, що зливаються в культурі барокко — ренесанс з його шаную до античності та середньовіччя з всеохоплювою християнською культурою. Таке сполучення найповерховіше в пластичних мистецтвах це просто злиття в одній композиції, напр., образів християнських святих та античних будов; глибше це взаємне проникання в літературі, де християнські поняття сполучуються з античними в назвах творів ("Християнський Геркулес"), в їх композиції ("Християнська мітологія") нарешті в окремих образах та виразах ("свята діва" — "пречиста панно" — "Діяна", хрест-тризубець Нептуна, "амур" — "Купідон" — звичайний образ в творах "емблематичної містики", напр. у Сковороди...).

Глибше йде синтеза християнської та грецької філософії, яка, щоправда, не є новиною. Барокко тут мусіло лише повернутись до традиції декого з отців церкви, щоправда, присильюючи окремі пункти античного світогляду.

Людина, індивідуум в значно більшій мірі є в центрі уваги барокко, аніж це було в середньовіччі. Але барокко ні в яким разі не стремить до такого усамостійнення індивідуума, як ренесанс. Навпаки, "автономній" людині ренесансу, що звільнена від усяких пут та обмежень, в першу чергу релігійних, соціальних та моральних, барокко протиставляє людину, що підлягає церкві, державі, релігійним та моральним нормам, підлягає не з примусу, а вільно...

І все ж людина — безумовно в центрі бароккового світу, хоч це її центральне положення не є ніяк ствердженням її примату або вишости. Ідеал людини — це ідеал "вищої людини". Але ця вища людина має в першу чергу служити — Богові, якого місце в системі бароккового мислення є так само центральне, як і місце людини. Або ліпше кажучи — основна риса божественного буття з пункту погляду барокко — всеприсутність. "Всеприсутність" так би мовити "логічна" та "методологічна", — відповідь на кожне питання не може ігнорувати відношення того буття, про яке йде мова, до буття абсолютного, до Бога..

Це переконання барокко у "всеприсутності" абсолютного буття знаходить свій найяскравіший вислід в "символізмі" епохи барокко. І тут в переконанні, що все, що існує, є символом. А цей символізм мусить накладати свою печатку на все мистецтво доби: не лише пластичне мистецтво повне символіки, не лише в поезії знаходимо широкий розвиток символіки, але й в музиці. Постають окремі гатунки літератури, цілком вибудовані на символіці, т. зв. "емблематична поезія", здебільша містичного характеру, головним представником якої був на Україні Сковорода. * Символ, "емблема" стає трохи чи не обов'язковою приналежністю титульних сторінок книжок або інших гатунків штиху (пор. Київські "Тезиси" диспутів в Академії 17-18 вв.). Все конкретне буття ніби розчинюється, розпливається в тому "загальному" правдивому бутті, якого виразом, виявом є все "тлінне".

Але людина є, як ми вже сказали, надзвичайно кріпким ядром світогляду барокко, що утримує свою стійність, сталість, власне місце в бутті навіть перед обличчям абсолютного буття. Це, щоправда, цілком в християнській традиції. Пантеїзм, в якому людська істота розчиняється в загальній божественній субстанції, не властивий для барокко — там, де ми його зустрічаємо, він є чужородним елементом (Спіноза).

*Пор. до цього III випуск моєї книги *Український літературний барок* (цит. вище).

50 "Персоналізм" (напр., Ляйбніца) найбільш характеристична філософія барокко. Людина, хоч вона й є не автономна, залежна від вишого буття, а до того ще й змінлива, завжди в русі, нестала, непевна, має деякі риси, що в культурі барокко виважують її непевність та несталість. Барокко — знову як середньовіччя — кохасться в темі смерті: трагічний 17 вік — час "руїни" не лише на Україні. Це час 30-літньої війни. В тих країнах, що менше понесли втрат за часи цієї страшної історичної катастрофи, живуть втікачі — живі свідки руїни з тих країв, які доля ґрунтовно спустошила. Але й індивідуальна доля окремої людини знаходить досить уваги. Може навіть в середньовіччя с м е р т ь не знаходила стільки уваги. Ще з доби реформації барокко переймає одну з своїх найпопулярніших книжок — про "вміння вмирати" Натана Хітреуса (з походження, очевидно, слов'янина — Хитрого). В другій половині 17 віку Коменський пише свою книжку на ту саму тему *Єдине потрібне* та збирається в своїй *Палінодії* закінчити змалювання усіх "шкіл", через які має пройти людина протягом свого життя, главою про "школу смерті" (чи ліпше — "вмирання"). Скульптурні зображення смерті — трупів, скелетів, гниючих чи напівзнищених тіл — зустрінемо всюди, куди зайшли хвилі культури барокко... В поезії однією з найулюбленіших тем робляться вірші про "чотири останніх речі людини" — смерть, страшний суд, рай та пекло, при чому найяскравіше змальовано саме "макабрисні" сюжети. І в українській літературі зустрічаємо безліч разів обробку теми смерті — від Кирила Транквіліона Ставровецького з його образом смерті — косаря, до Климентія або авторів віршів на погреб Сагайдачного, які не zostались, розуміється, при конкретній темі смерті великого гетьмана, а перейшли, як це природно для барокових поетів, до загального питання про те, що "кождий, хто ся уродив, мусить і умерети, жодний ся чоловік смерті не можець оперети"... А до цих віршів так близькі усі ті "пісні світові", в яких змальовано непевність життя та смерть, як природний його кінець — з констатування "О всесуетного світа мимо ідуть наші літа" робиться висновок: "Хіба мені тая будеть ширая родина, сажинь на цвинтарі, висока могила".

Та, як сказано, непевність, тлінність, смертність людини виважують для світогляду доби барокко інші елементи. З них найважливіший є о р и г і н а л ь н і с т ь . На вірі в якусь — хоч би другорядну, але зокрема глибоку, для оцінки людини зокрема важливу вартість оригінальності, базується так багато утворів культури барокко. Іноді ця оригінальність "навмисна",

вигадана, штучна. Але вона не лише засіб "зробити враження" на людину тої доби, що забагато важких вражень мусіла пережити в ті бурхливі часи, що її тому лише якимись надзвичайними яскравими словами, картинами, звуками чи думками марно було струсити, розбурхати, викликати її увагу. Тому зустрінемо в кожній галузі культури барокко якісь незвичайні "гротескні", "дикі", "парадоксальні" елементи. Чи не наулюбленіші засоби поезики барокко є гіпербола (перебільшення) та оксюморон (сполучення несполучних елементів в одному образі)!? Тому зустрічаємо театральність в проповіді, неймовірні алітерації та гру словами в вірші, всякі фігурні вірші, "алфавітні", "ракові", "кабалістичні", акростиhi тощо; — майстром їх у нас був Величковський, що навіть своє прізвище зумів вставити в рядок, який треба було читати навпаки з кінця до початку ("вовк чи лев"). Оглядаючи бароккові амвони, зустрічаємо амвони у вигляді півкорабля, на якому як капітан має стати проповідник, або — амвон, над яким згори носиться св. архистратиг Михаїл, поборюючи чортів, що скупчились під амвоном, так що проповідник ніби є живий учасник боротьби Михаїла з сатаною... В містичній символіці знайдемо символи, що зараз можуть читачеві здатися лише блюзнірством, порівняння причастя з "спиртом" та ліками у Сковороди, порівняння любови до Бога з стрілом до Бога у Ангела Силезія, при чому в кількох епіграмах детально вжито як символів релігійної сфери усіх частин рушниці та потрібного для стрілу приладдя, образ "духовного мислівства" у чеського поета Міхни з Отрадовіц; — в цьому "духовному мислівстві" дичиною є серце Богоматері; Ангел Силезій говорить про те, що Бог їсть найрадше (серця людські) те що він п'є (сльози). Як не приймаємо таких образів за блюзнірські, то вони здаються нам іграшками. Зовсім інакше впливали ці образи на "людей барокко".

І саме при аналізі конкретних прикладів бачимо, що "людина барокко" не непотрібне, вигадане істориками культури поняття, а те поняття, що об'єднує і творчі сили доби барокко і той характер прийняття культурних вартостей, що людям тієї доби властивий. Неісторичний характер мають усі суди про культуру барокко, що виходили зі смаку інших епох, а такими були суди про бароккову літературу старшого українського літературознавства, і вели ці суди до гострого засудження бароккової культури за її "чужість інтересам народу", за її "далекість від життя", "мертвість", тощо. Лише живе відношення до людини барокко з її потребами, її

52 смаком, її творчими тенденціями, може привести до дійсного розуміння культури барокко.

Що правда, до характеристики рис людини барокко належить її змінливість. Тут ніби сполучається реальна доля людей барокко, що веде Коменського з Моравії до Німеччини, Польщі, Голляндії, Англії, Швеції, Семигороду, або Прокоповича до Риму, Німеччини, Петербургу, Сковороду до Петербургу, Москви, Угорщини, Відня, численних українських "спудеїв" по цілій Європі, не виключаючи Англії та Іспанії, Атосу та Італії... Так само по цілому світі. Типово бароккові єзуїтські місії в Китаї та Японії, місії в Абіссинії, та уся література, викликана ними. Часто важко сказати, чи тягне людей барокко на чужину їх власне бажання, чи жене їх примус — негода та недоля.

6

Розуміється, "людина барокко" ні проста, ані одноманітна. Тому і образ культури барокко навряд чи можна було б накреслити, виходячи з нашого уявлення про "людину барокко". Головне, що "людина барокко", як і людина кожної іншої епохи, стоїть перед певними "духовними небезпеками", що виростають з її власної істоти. Ці небезпеки — не тільки з певної "сміливості" людини барокко, з її нахилу до грандіозних, але непевних комбінацій, з її спроб досягнути рівноваги там, де можлива лише рівновага "лябильна", непевна. Більші небезпеки є глибші: "людина барокко" має нахил ставати на шляхи, які відводять її від глибин буття до поверхні, пустої, обманної, ілюзорної.

Найнебезпечніше є, що людина барокко ніби вже занадто цінить "декоративне", що часто закриває сутню архітектоніку, відбудову буття — це "театральність" в поезії та житті, та навіть в релігійному письменстві, в проповіді, це роля не конструктивних, а лише декоративних елементів в пластичних мистецтвах, — колони, які нічого не підтримують, дуги, що лише наліплені на стіни, взагалі велика кількість зовнішніх прикрас в архітектурі; стіни замальовані композиціями з безмежною перспективою, що ніби цю стіну знищує, відкриваючи доступ в відкритий простір за нею; пізніше цю функцію почасти перейняли люстра, свічада, що так само розтинають "знищують" стіни... Чи не так само і в мисленні: широкі "композиції" філософічних систем заповнені почасти лише ілюзорними постатями, схеми "пансофічних" концепцій є лише каталогами тем, нерозроблених та неосвітлених належно (напр., вчитель Коменського Альстед та численні "шкільні метафізики" 17 в.). Єдність світогляду часто залишалась лише вимогою, що її філософ ставив сам собі, не

досягаючи її та навіть до неї не наближаючись. Схематизм спотворював часто той матеріал, що до схем вливався, або втискався... Так бувало, щоправда, не лише в часи барокко.

Інша "небезпека" була — якийсь дивний "ілюзійонізм" барокко. Занадто твердо вірила людина барокко, що за конкретним стоїть щось глибше, що "все тлінне є лише символ". Тому конкретне вона або приймала за несуттє, або за неіснуюче "світ найкраще ніщо" записав до альбома якогось товариша молодий Ангел Силезій, ці слова варіює Сковорода, може цієї сентенції зовсім не знаючи. З цього випливає і хвиля містики та аскетизму, яких ми, правда, не хочемо легковажити. Але з цього випливає і та тенденція до заміни мистецтва легкою грою, яку легко зрозуміти, але не завжди можна виправдати. Гра проривається в усі пляни реформ світу, такі численні в часи барокко, — почасти це пляни напевно невиконні, нездійснені, а іноді весь плян є лише мрія, в якій важко провести межу між самообманом, містифікацією та серйозною спробою змінити дійсність: такі пляни товариства розенкройцерів (Й. В. Андрес), але подібне знайдемо і в деяких проєктах штучних мов, в політичних плянах, та навіть в проєктах церковних реформ. Якщо світ є ілюзія (Берклі), то може й не треба ставитись до нього цілком серйозно?..

Цим не вичерпані усі внутрішні небезпеки "людини барокко", що часто залишається стояти на межі між великим реформатором та небезпечним авантюристом.

7

Ми далеко не вичерпали всіх основних рис культури барокко. Її значення між тим, зокрема в історії української духовности, навряд чи можна перебільшити. Але про це треба поговорити іншим разом. Історично "блискучі" доби в історії кожного народу звичайно залишаються в "духовній пам'яті" народу, як якісь надзвичайні, провідні образи, що освітлюють увесь майбутній шлях народу. Про барокковість української культури треба говорити детально.

Інші важливі проблеми, що далеко виходять за межі тих тем, що ми побіжно обговорили, є питання про межі бароккової культури та про її споріднені духовні постаті пізніших діб духовного розвитку людства (найбільш треба прийняти на увагу романтику). Ці питання цікаві вже тим, що хвиля бароккової культури була чи не остання, яка залила собою цілий всесвіт культури. Отже ті зв'язки з сусідніми епохами, схожості з елементами інших культур, "впливи" і "взаємочинності", що їх

54 можна встановити між барокковою культурою та культурами інших епох, іншими "культурними стилями", як здається, дають так багато для освітлення загальних питань історії культури, як навряд чи дадуть спостереження над іншими культурними стилями.

Але і ця тематику "українського барокко" і загальні теми зв'язані з культурою барокко, треба обговорити іншим разом.

НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ (III)

ДО 200-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ КАРАЗИНА
10 ЛЮТОГО 1773-1973

Юрій Лавріненко

V. КАРАЗИН І СКОВОРОДА

"Тоді, можливо, напишу я біографію нашого мудреця, недостатньо в різних журналах подану, та й то уривками з 1810 року, бо ж із того року тільки почали догадуватись, що ми під чубом і в українській свитці мали свого Пітагора, Орігена, Ляйбніца".

В. Каразин, Лист до видавця Молодика (1842)

"Сковорода стоїть у центрі української духової історії".

Д. Чижевський, Філософія Г. С. Сковороди (1934)

"Не той глупий, хто не знає (ще не народився той, хто все перезнав), але той, хто знати не хоче".

Г. Сковорода (з листа 1787 року)

"Ми все життя учимо і учимось" (В. Каразин, 1820)

У попередніх чотирьох розділах (див. *Сучасність*, лютий і березень 1974) була мова про такі моменти: невдала спроба Каразіна втекти за кордон; перший лист до імператора Олександра І; який (лист) привів Каразіна до впливу на молодого імператора і до спроб "перевороту згори вниз"; паралелі до шіллерівського трагічного образу мальтійського лицаря, маркіза Поза, що при еспанському троні опинився в ролі "емісара" національно-визвольної боротьби Нідерляндів проти еспанського гніту; українсько-грецький родовід Василя Каразіна.

Василь Назарович Каразин рано втратив батька — 1783 року, коли Василеві було тільки 10 літ. Мати його, Варвара Яківна Ковалевська вийшла заміж удруге (1784) за свого кузена (троюрідного брата) Андрія Івановича Ковалевського — на той час власника спадщинного маєтку Ковалевських у Вільшані. Сюди, у спадщинне гніздо свого роду, Варвара Яківна з своїм сином Василем зразу ж перебралась із Кручика (пізніше його успадкував Василь Каразин). Мати, що не раз залучала Григорія Сковороду в гості до Кручика, потурбувалася про ще систематичніші й триваліші відвідини Сковороди у Вільшані. Тут (як твердить згадувана раніше брошура *Род Ковалевських за триста лет*) Сковорода, що славився як першорядний педагог і виховник, "мав виключний вплив... на Василя Каразина" (стор. 15-16).

Дивує відсутність у дотеперішніх біографічних писаннях про Каразина (і про Сковороду) як окремих фактів, так і самої теми стосунку між двома діячами. Прогалина ця то більш прикра, що вияснення того стосунку між Каразином і Сковородою пролило б нове світло на обох діячів, як піонерів українського відродження напереломі 18-19 століть.

СПІЛЬНІ ДНІ У ВІЛЬШАНІ. На щастя, про роки у Вільшані (що були, мабуть, і роками навчання Василя у Сковороди*) маємо виразні свідчення в листах Каразина і Сковороди. Василь Каразин пам'ятав ті вільшанські дні з Сковородою всі дальші півсотні літ свого життя. За шість місяців до смерті Каразин ще думає про вчителя своїх юнацьких літ, клопочеться його писаною спадщиною, спорудженням пам'ятника на могилі філософа, плянує написати його повну біографію. Тепер, добираючи матеріал до третьої книжки альманаха *Молодик*, Василь Каразин розшукує і публікує важливий лист Сковороди, писаний у Вільшані 26 вересня 1790 року і тоді ж скопійований В. Каразином. Каразин супроводить публікацію того листа своїм коментарем-спогадом (у формі листа до офіційного видавця *Молодика* Івана Бецького з датою 2 березня 1842). У листі Василь Каразин пише:

"Посилаю Вам той самий лист українського нашого

* В. Каразин і Г. Сковорода могли зустрічатись і в Харкові, де Василь учився в пансіоні Шульца приблизно з 1780 року; Сковорода "Харків любив, відвідував його часто", — свідчить друг і біограф Сковороди М. Ковалінський (Григорій Сковорода, *Твори в двох томах*, т. 2, Київ, 1961, стор. 520).

Сковорода, як відомо, любив зустрічатись із своїми навіть меншими учнями.

Григорій Савич Сковорода

філософа, що його Ви мати бажали. Тільки він не оригінал, а скопійований мною з оригіналу перед самою його відправкою на пошту в Орел, до тайного радника Михайла Івановича Ковалінського. Я тоді, тобто за понад півстоліття, зберіг не тільки правопис шановного Сковороди, але, скільки міг, навіть і руку (почерк) його. Ось чому дехто помилився, вважаючи цю копію за оригінал. Так я про нього і чув, втративши через

давність часу з уваги і пам'яті всю цю обставину. Тож Ви можете уявити моє здивування, коли я побачив копію в руках нашого архипастира пр. Іннокентія, який так прихильно запропонував його для нас. Сковорода жив тоді в селі давно померлого мого вітчима Андрія Івановича Ковалевського в Іванівці (Іванівка чи Пан-Іванівка, очевидно, паралельна назва Вільшани — Ю. Л.), яка тепер належить панові Кузіну. Там його (тобто, Сковороди) і могила. Вона дістане достойний пам'ятник, як обіцяв мені Кузьма Нікітич (Кузін), цей небуденний громадянин і надзвичайна людина для всякого добра суспільного; тоді, можливо, напишу я біографію нашого мудреця, недостатньо в різних журналах подану, та й то уривками з 1810 року; бо з того року тільки почали догадуватись, що ми під чубом і в українській свитці мали свого Пітагора, Орігена, Ляйбніца”.

Високою оцінкою Сковороди Василь Каразин випередив свій час на багато десятиків років. Поруч моментів загальних у цитованому листі В. Каразина відчувається особистий сантимент до Сковороди, до тих вільшанських днів приятелювання учня з учителем-філософом.

Цікаво, що також у скопійованому й опублікованому в *Молодику* листі Сковороди з Вільшаної-Іванівки помітно подібний особистий сантимент до тих само днів у Вільшані. Вільшана нагадує Сковороді місце його народження в Малоросії біля Лубень, наче пробуджує в мандрівникові почуття єдності цілої України, штучно порваної в той час на адміністративні шматки під назвами: Малоросія, Слобідсько-Українська губерня, Новоросія (Таврія)... Лист Сковороди:

”Із Вільшаної Іванівки 1790 року, вересня 26.

Найлюбіший з людей Михайле!

Мати моя, Малоросія, і тітка моя, Україна, посилають тобі в дар мою дочку Авігею ”Ікону Алквіядськую” (...) Нині скитаюся у мого Андрія Івановича Ковалевського. Маю моєму монашеству повне заспокоєння, краще за Бурлука. Земелька його нагорная, лісами, садами, пагорбами, джерелами цятована. На такому місці я родився біля Лубень. Але ніщо мені так не потрібне, як спокійна келія (...). О, якби здійснилось на мені оце! ’Давид мелодивно вигравас дивно. На всі струни ударяє. Бога вихваляє’. На се я родився. Для сього пію”.

В цьому початку довгого листа у Сковороди наче проривається почуття якогось щастя, помноженого припливом творчого надхнення. ”Спокійну келію” в маєтку у Вільшані філософ мав. Про неї подбала для вчителя свого сина Василя його мати, Варвара Яківна Ковалевська.

Про сквородинську "келію" у вільшанському маєтку існує така вістка: 59

"В селі у поміщика Ковалевського невеличка кімнатка, вікнами в сад, окрема, затишна, була його останнім житлом. А втім він бував у ній дуже рідко, звичайно або розмовляв з господарем, теж старим добрим, благочесним, або ходив по саду і по полях" (Г. П. Данилевский, *Сочинения*, том 21, Петербург, 1901, стор. 68-69).

Інше свідчення очевидця стосується взаємин Василевої матери, Варвари Яківни, із Григорієм Скворородою. Зять Ковалевських, Н. С. Мякий у листі від 10. 1. 1856 писав Г. П. Данилевському:

"Г. С. Скворода жив останній час у мого тестя, колезького радника Андрія Івановича Ковалевського, в селі Іванівці, сорок верст від Харкова. Він мав великий вплив на господаря, втихомирюючи його нервову вдачу, що розряджалася грозою над домашніми і прислугою і *поважаючи від душі його дружину, розумну і шляхетну* жінку. А від інших жінок Скворода віддалявся" (Г. П. Данилевський, там само, стор. 82. (Підкреслення моє — Ю. Л.).

У світлі цих даних здається природним було б для Василя Каразина, що рано втратив батька, "високо шанував" свою матір і недолюбливав "нервового" вітчима, — відчувати у загалом прихильного до молоді Сквороди не тільки звичайного вчителя, а й друга чи духового батька.

До "спільних днів у Вільшані" належить також імовірна допоміжна участь Василя Каразина в "сквородинському самвидавї". Твори Сквороди за його життя поширювалися досить сильно і здебільша рукописно, автографами і копіями. В цитованому вище листі до *Молодика* Василь Каразин пише про роблену ним копію листа Сквороди і про набуту ним майстерність у копіюванні писань філософа геть аж до автентичного наподоблення "почерку" Сквороди. Існують докази на те, що того часу в Вільшані писалися, редагувалися і копіювалися деякі найважливіші твори Сквороди, зокрема третя редакція "Ікони Алквіядської", згаданої в цитованому вище листі Сквороди і зробленої, як твердить у примітці редактор двотомного видання Сквороди, "після 1785 року" (Г. Скворода, *Твори в двох томах*, т. I. Київ, 1961, стор. 618). У цитованому вище вільшанському листі 1790 року Скворода хвалиться, що пише два твори — "Древній мір" і "Битва Міхаїла з Сатаною" — та ще не може їх вислати разом з доданою до листа "Іконою Алквіядською": "*Потерпимо трохи. Робляться копії*", — пише

60 Сковорода (Сковорода, цитований двотомник, том I, стор. 387. Підкреслення моє — Ю. Л.). Очевидно, частина тієї копіювальної праці мусіла припасти винятково здібному, сумлінному в праці власному учневі Сковороди — Василеві Каразину.

Проблема загального впливу Сковороди на В. Каразіна не вичерпується цими особисто побутовими деталями, а радше ставиться ними.

Розмір цього конспективного етюдю головне про цілість українського аспекту многогранної діяльності й особистости Василя Каразіна дозволяє нам заторкнути тут тільки декотрі приклади загального впливу Сковороди і його творчости на В. Каразіна.

Чотири роки по смерті філософа Василь Каразін, з'ясовуючи в листі до царя причини своєї спробі втекти за кордон, підкреслив, між іншим, свій, сказати б, сквородинсько-філософський життєвий ідеал. Каразін пише:

”Пристрасть моя до науки і *спосіб філософського життя*, що його я почав провадити майже з дитинства мого, нарешті, саме здоров'я відтягли назавжди мене від думки продовжувати службу... я добровільно відмовлявся від нагод одержати чин... понад усе боявся я, що не знайду з усіма можливими нагородами того щастя, що його знаходив у себе в кабінеті або в сільському гаю своєму” (В. Срезневский, ”Каразін Василій Назаревич”, *Русский Биографический Словарь*, Том VIII, стор. 486. Підкреслення моє — Ю. Л.).

Не треба брати цієї заяви надто буквально. У Каразіна, як, до речі, і в Сковороди, втеча від офіційної та казенної кар'єри зовсім не означала втечі від діяльності взагалі, в тому числі й громадської. Навпаки, це була втеча від активности пусто-порожньої, ”суєтної”, задля того, щоб усі сили вкласти в активність творчу, продуктивну і за своїм покликанням.

Щодо Сковороди Дмитро Чижевський зформулював цю діяльну настанову так: ”Життя є філософія і філософія є життя. Така основна думка”... ”певна практична проблематика є завершення і ціль теоретичної частини філософії. Теорія має вести до певної *praxis pietatis*” (Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*, Прага, 1931, стор. 38).

Подібні характеристики дають знавці і Каразінові (хоч він був з фаху не філософ, а дослідник-природознавець, публіцист, громадський діяч — у всьому з нахилом до теоретичного мислення): ”Каразін не задовольнявся теоретичним опрацюванням наук: він шукав їх застосування до діла” (В. Срезневський, цитоване джерело, стор. 486). Італієць Леслі, що

відвідував Каразіна в його маєтку на селі, писав про нього: "Це був ум жадібний до знань, душа палка, спалювана жагою діяльності... Василь Назарович залишався теоретиком і в практиці" (у Г. П. Данилевського, цитоване видання, стор. 105).

Свою роль близької до імператора людини Василь Каразін розглядав не як практичну кар'єру діяча державного апарату, а як мислителя — дорадника. В 1820 році Каразін писав у записці для царя: "міністрів я цілком поминув. Їхня справа виконувати волю царя, діяти, безупинно діяти... *Не можна сполучати з успіхом дві цілком різні справи душі*".* Останнє речення Каразін підкреслив, як, видимо, принципову для нього тезу, що її він хотів дотриматися в житті сам і радив дотримуватись імператорові.

Не беруся твердити, чи маємо тут пряме запозичення, вплив, а чи тільки спорідненість і паралельність мислення. Але цю саму тезу розвинув Григорій Сковорода в подарованій 1790 року пізнішому приятелеві Каразіна Якову Донець-Захаржевському "Книжечці Плутарховій про душевний спокій". У ній Сковорода пише:

"Біс самолюбної волі до того біситься, щоб усі обдаровання загарбати, і мучиться... Такий був Діонісій цар Сікільський. Не вистачало йому царського скіпетра. Запалювався перевищити Платона любомудрієм, а Філоксена — віршуванням. Звідсіля родилися гіркі плоди: Філоксенові — каторга, Платонові — кабала, а цареві — черва і міль. Таким не був Олександр Македонський. Він чужим обдаруванням не заздирив, задовольняючися вінцем самодержця. А безумні люди всі якості в одне місце злити і вкрасти рвуться, щоб бути разом і градоначальником, і воєначальником, богословом, і філософом... А бач і самим святим не всі дано обдаровання" (т. II, стор. 201).

Каразін любив уживати окремі вислови Сковороди, як "крилаті фрази", для посилення власної думки. Цікавий приклад такого користання являє підписане ініціалами В. Каразіна (В. К.) в ролі лідера Філотехнічного Товариства оголошення "Про відкриття палати державних маєтків" (*Харьковские Губернские Ведомости*, 1939, ч. 1, стор. 1). Каразін включив у це оголошення своєю суттю відродженську думку: "віднині у цілий побут 20 мільйонів міцних, могутніх і здібних хотінь вводиться 'дух животворящ'".

* В. Н. Каразін, "Из записок, писанных к графу В. П. Кочубею". *Полярная Звезда*, Лондон, кн. 7, випуск 2, 1862, стор. 66. У пізніші часи, коли Каразін втратив доступ особисто до царя, він передавав (навіть замовлені йому царем) записки через міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея.

Відомий вислів Сковороди "дух животворить" Каразин міг знати ще в 1790 році, коли мав на руках автограф твору філософа "Ікона Алківіядська", де цей вислів Сковородою підкреслено (Сковорода, *Твори в двох томах*, т. II, Київ, 1961, стор. 381).

Подібних прикладів впливу чи наслідування Сковороди в Каразина можна б знайти більше, та задля стислоти викладу зазначимо лише три для нашої теми важливіші. Це мотиви — мислителя і кесаря; сквородинського міту Відродження; місії Харкова, як майбутнього освітнього центру України.

ФІЛОСОФ І ЦЕЗАР. Виразний вплив творчої думки Сковороди позначився вже на першій історичного значення дії Василя Каразина — його листі 1801 року до 23-літнього імператора Олександра I, що мав тоді славу людини доброго серця. Як уже було згадано в попередніх розділах, Каразинів лист написано з наміром пробудити до відповідної мужньої дії спадкоємця трону однієї з найбільших імперій світу, накреслити йому програму тієї дії. Подібну місію впливу мислителя (Плутарха) на кесаря Римської імперії Траяна змальовує Сковорода в творі "Книжечка Плутархова про душевний спокій". У передмові до неї, написаній 13 квітня 1790 року у формі листа до Якова Донця-Захаржевського (мабуть, брата пізнішого спілняка Каразина в боротьбі за створення університету в Харкові) Сковорода з'ясовує успішний корисний вплив філософа на кесаря:

"Він (Плутарх — Ю. Л.) був друг і наставник доброму Траяну-кесарю. Нехай же буде і нам. Премудрість не вмирає. Траян був такого доброго серця, що римляни, після нього, обравши кесаря, так прославляли: 'Будь щасливий, як Август, і добрий, як Траян!' Він вийшов на вселенський престол, мов всесвітнє світило, щедротами всіх осяяв. Воістину легко було Плутархові запалити до правди, до милосердя і мужности таке шляхетне серце" (Сковорода, цитоване видання, том II, стор. 190).

Нема підстав сумніватися, чи міг цитований твір Сковороди бути доступним для Каразина? Поперше, цитований лист-передмову писано в 1790 році, тобто в часи особистих контактів Каразина з Сковородою; подруге, автограф "Книжечки Плутархової" із супровідним листом-передмовою подаровано Я. М. Донець-Захаржевському, людині близькій Каразинові; потретє, весь цей твір з передмовою пізніше опинився в архіві харків'янина Ізмаїла Срезневського, лідера близької Каразинові групи харківських романтиків. Словом, сквородинський автограф "Книжечки Плутархової" в хронологічному,

територіяльному і людському відношенні циркулював у 63
безпосередньому оточенні В. Каразина.

СКОВОРОДИНСЬКИЙ МІТ ВІДРОДЖЕННЯ. В "Іконі Алквіядській", що її сам Сковорода (в копійованому Каразином вільшанському листі) слушно назвав одним із своїх краших творів, знаходимо капітальний для світогляду нашого філософа поетично-філософський образ світу. Сковорода розглядає тут світ як єдність антитез, що одна одну породжують і так творять вічність, забезпечуючи перемогу життя над смертю. Твір перейнято мотивом "Воскресіння", тріумфом духа "істини" над силами зла й неправди, "плоть адже ніщо"... "дух животворить" (цитований том I, стор. 381). ..."єдиний центр ...Та коли се начало і сей центр є скрізь, а оточення його ніде нема, тоді бачу я в сьому цілому світі два світи, що творять один світ: світ видний і невидний, живий і мертвий, цілий — і руйнований. Сей риза, а той — тіло, сей тїнь, а той — дерево, сей речовина, а той — іпостась, тобто основа. Отже, світ у світі то вічність у тлінні, життя в смерті, повстання в сні, світ у тьмі, в брехні істина, в плачі радість, у відчаї надія" (Сковорода, цитоване видання, том I, стор. 381-382). І далі: "Сіє чудесне начало: в немошах — сила, в тлінні — нетління"... "тоді ж зачинається курчатко, коли псується яйце. І так завжди все йде в безконечність ... древо життя стоїть і триває"... (там само).

Цією філософією безсмертя і вічності Сковорода наче робить підмурівок для своєї версії міту "Воскресіння". В розп'ятті тіла Христа Сковорода бачить насамперед символ воскресіння і відродження: "В помираючій на хресті Христовій плоті вмирає весь абсурд 'історіяльний' і достойно звучить голос сей: 'Совершилося'. Тоді померкне сонце, роздирається вся 'фігуральна завіса', а світає ранок всесвітнього і світлого воскресіння. Зима перейде, дощ відійде... квіти явилися на землі" (Сковорода, "Ікона Алквіядська", *Твори в двох томах*, том I, Київ, 1961, стор. 389-390). Отак, ідучи шаблями обґрунтування "воскресенсько-відродженського" міту, Сковорода в цьому творі надає йому зрештою майже революційного звучання:

"Щаслива земля: коли сей мертвець устав, коли сей Іосиф вийшов із твердині, коли Сампсон проснувся, розірвав в'язу, згорнув небо, як сукно, потряс землею і розігнав усіх поганських фігур сторожу" (Сковорода, там само, стор. 398).

У цитованому вище вільшанському листі Сковороди, скопійованому Василем Каразином, Сковорода пише, що "робиться копія" його твору "Битва архистратига Міхаїла з Сатаною". В листі-передмові до цього твору (з датою 19 червня

1788) Сковорода далі роз'яснює, конкретизує своє розуміння євангельського "воскресіння" як всезагального символу:

"Що ж бо то дію? А що! Завжди благословляючи Господа, славим воскресіння Його! Це моя дія і надія! Бо що таке воскресіння? Воскресіння є вся земля Ізраїлева. Прямо сказати, весь біблійний світик, нова і стародавня Єва... "Кажеш, чого ж бо то не всі у цій земельці втішаються, а жадають, нарікають і кленуть її?" (Г. Сковорода, цитоване видання, том I, стор. 438-439).

Звичайно, було б анахронізмом і навіть помилкою вбачати в поданих вище філософічних міркуваннях Сковороди і в його тлумаченнях біблійних символів свідому програмову настанову Сковороди на українське відродження — термін на ціле століття пізніший. Але, з другого боку, нема сумніву, що такі думки Сковороди, об'єктивно беручи, підготовляли інтелектуальний ґрунт і клімат для українського пробудження і для всього подальшого формування на Україні міту відродження. Не могли ті сквородинські візії пройти безслідно крізь тонкий і пильно звернений у майбутнє ум Василя Каразина.

ВІДРОДЖЕНСЬКА МІСІЯ ХАРКОВА. Зрештою Сковорода сам постарався про таке дійове сприймання його відродженських передбачень і візій. У тому самому листі з Вільшани від 26 вересня 1790 року Сковорода пророкує містові Харкову місію "сонця" (очевидно, в сенсі освітнього і культурного вогнища країни). Цитуємо той лист: "листа скорочу, тільки припишу проспівану мною в Харкові Харкову пісеньку в серпні: "Орація до Бога за місто Харків". (Oratio ad Deum in urbem Zacharopolim).

За вихідне мотто до своєї "пісеньки Харкову" Сковорода взяв слова пророка Захарії: "Сім очей Господа". Перетворюючи за своїм звичаєм ті слова на власний багатозначний символ і називаючи Харків "містом Захарії", — Сковорода пророчить Харкову високу місію. Вірш закінчується закликом:

*О, розкрий твої очі, змилувавшись на нього,
Так місто Захарія буде сонцем!*

Дванадцять років пізніше цей немов місяністичний мотив Сковороди знайшов своєрідний відлук у славетній харківській промові Василя Каразина на зборах дворянства Слобідсько-Української губернії із закликом до нього пожертвувати значні суми на заснування Харківського університету. Про те, як йому вдалося для досягнення своєї мети перемогти і гострий опір Петербургу і сонну пасивність українського дворянства, буде мова в наступному розділі.

ПОРТИ АРХІПЕЛАГУ (I)

РОЗДІЛ З КНИЖКИ *АРХІПЕЛАГ ГУЛАГ*

Олександр Солженіцин

Розгорніть на великому столі простору мапу нашої Батьківщини. Поставте масні чорні крапки на всіх обласних містах, на всіх залізничних вузлах, на всіх перевальних пунктах, де кінчаються рейки і починається ріка або повертає ріка й починається піша стежка. Що це? вся мапа засиджена заразними мухами? Оце ж у вас і вийшла величава мапа портів Архіпелагу.

Це, правда, не ті феєричні порти, куди принаджував нас Олександр Грін, де п'ють ром у тавернах і залицяються до красунь. І ще не буде тут — теплого блакитного моря (води для купання тут — літр на особу, а щоб зручніше митися — чотири літри на чотирьох в один таз, і відразу мийтеся!). Але всієї іншої портової романтики — бруду, паразитів, лайки, баламутства, багатомовности і бійок — тут з верхом.

Мало який зек не побував на трьох-п'ятьох пересилках, багато хто пам'ятає їх з десяток, а *сини* ГУЛагу налічать без труду й півсотні. Тільки переплутуються вони в пам'яті всім своїм подібним: неграмотним конвоєм; непутящими викликами за *справами*; довгим чеканням під палючим сонцем або під осінньою мжичкою; ще довшим *шмоном** з роздяганням; неохайним стрижінням; холодними слизькими лазнями; смердючими вбиральнями; смердючими коридорами; завжди тісними, задушливими, майже завжди темними й вогкими камерами; теплотою людського м'яса з обох боків коло тебе на підлозі чи на нарах; бильцями в головах, збитими з дошок; сирим, майже пливким хлібом; баландою, звареною наче б з силосу.

А в кого пам'ять чітка і відливає спогади один від одного

*Шмон — обшук. (Скрізь позначені зірочками — примітки перекладача. Авторські примітки позначені числами).

98 окремо, — тому тепер і по країні їздити не треба, вся географія добре уклалася в нього за пересилками. Новосибірськ? Знаю, був. Міцні такі бараки, рублені з товстих колод. Іркутськ? Це де вікна кілька разів цеглою закладали, видно, які при царі були, і кожну кладку окремо, і які продухвини лишилися. Вологда? Так, стара будівля з вежами. Убиральні одна над одною, а дерев'яні перекриття гнилі, і з верхніх так і тече на нижніх. Усмань? А як же. Вошива, вонюча тюряга, будова стародавня з склепіннями. А її ж набивають так, що коли на етап почнуть виводити — не повіриш, де вони тут усі містилися, хвіст на півміста.

Такого знавця ви не ображайте, не скажіть йому, що знаєте, мовляв, місто без пересильної тюрми. Він вам точно доведе, що міст таких немає, і його буде правда. Сальськ? Так там в КПЗ* пересильних тримають, спільно з тими, що під слідством. І в кожному райцентрі — так, чим не пересилка? У Соль-Ілеську? Є пересилка! У Рибинську? А тюрма ч. 2, колишній монастир? Ох, спокійна, двори мощені, порожні, старі плити в моху, у лазні цебрики дерев'яні, чисті. У Читі? Тюрма ч. 1. У Наушках? Там не тюрма, але табір пересильний, те саме. У Торжку? А на горі, у монастирі теж.

Та зрозумій ти, чоловіче добрий, не може бути міста без пересилки! Таж суди працюють усюди! А в табір як їх везти — в повітрі?

Звичайно, пересилка пересильці не рівня. Але яка ліпша, яка гірша — годі дійти згоди. Зберуться три-чотири зеки, і кожен *хвалить* обов'язково "свою".

— Та хоч Івановська не яка вже й славна пересилка, а розпитайся тих, хто там сидів зимою з 37 на 38. Тюрму *не опалювали* — і не те що не мерзли, а на верхніх нарах лежали роздягнені. Видавлювали всі скла у вікнах, щоб не задихнутися. У 21 камері, замість належних двадцяти чоловіка, сиділо *триста двадцять три!* Під нарами стояла вода, і настелені були дошки по воді, на цих дошках і лежали. А з вибитих вікон саме туди морозом і тягне. Взагалі там, під нарами, була полярна ніч: ще ж світла ніякого, геть усе світло загородили, хто на нарах лежав і хто між нарами стояв. Проходом до параші пройти не можна було, лазили краями нар. Харч не людям давали, а на десятку. Як хтось з десятки помер — його засунуть під нари і тримають там, аж поки смердить. І на нього одержують норму. І все це ще можна б терпіти, так вертухів** як скипидаром підмазали — і з

*КПЗ — комната предварительного заключения (кімната попереднього ув'язнення).

** Вертухай — коридорний наглядач у тюрмі.

камери в камеру так і ганяли, так і ганяли. Ледве вмостишся — "Падйом! Переходь у другу камеру!" І знову місце хапай. А чому там склалося таке перевантаження — три місяці в лазню не водили, розвели вошей, од вошей — язви на ногах і тиф. А з-за тифу наклали карантену, і етапів чотири місяці не відправляли.

— Так це ж, хлоп'ята, не в Іванівській справа, а справа в році. У 37-38, звичайно, не те що зеки, каміння пересильне стогнало. Іркутська теж — не якась там особлива пересилка, а в 38 лікарі не насмілювалися і в камеру заглянути, лише по коридору йдуть, а вертухай кричить у двері: "Котрі без пам'яті — виходь!"

— У 37, хлоп'ята, усе це сунуло через Сибір на Колиму й упиралося в Охотське море та у Владивосток. На Колиму пароплави спромогалися тільки тридцять тисяч на місяць відвозити — а з Москви гнали й гнали, не зважаючи на це. Ну, зібралось сто тисяч, зрозумів?

— А хто рахував?

— Кому треба, ті рахували.

— Якщо владивостоцька транзитка, то в лютому 37 там було не більше сорока тисяч.

— Та по кілька місяців там загрузали. Блощиці по нарах ішли, як сарана! Води — півпитуна на день: нема її, возити нікому! Ціла зона була корейців — всі на дезинтерію вимерли, всі! З нашої зони кожного ранку по сто чоловіка виносили. Будували морг — так запрягалися зеки у вози і так камінь возили. Сьогодні ти везеш, завтра тебе туди ж таки. А восени навалився сипнячок теж. То і в нас так: мертвих не віддаємо, поки не завоняється — пайку на нього одержуємо. Ліків — ніяких. На зону ліземо — дай ліків! — а з вишок стрілянина. Потім збрали тифозних в окремий барак. Не всіх туди носити встигали, але й звідти мало хто виходив. Нарі там — двоповерхові, так з других нар він же в гарячці не може до вітру злізти — на нижніх ле! Тисячі півтори там лежало. А санітарами — блатарі, у мертвих зуби золоті рвали. Та вони й у живих не стіснялися...

— Та що ви все ваш тридцять сьомий та тридцять сьомий? А сорок дев'ятого у бухті Ваніно, у п'ятій зоні — не хочете? Тридцять п'ять тисяч! І — кілька місяців! — знову ж на Колиму не впорувалися. Та кожної ночі з барака в барак, із зони в зону чомусь переганяли. Як у фашистів: свист! крик! — "виходь без останнього!" І все бігом! Тільки бігом! За хлібом сотню гонять — бігом! за баландою — бігом! Посуду не було жодного! Баланду у що хочеш бери — у полу, в долоні! Воду цистернами

100 привозили, а розливати нема в що, так струмом поливали, хто рот підставить — твоя. Почали битися коло цистерни — з вишки вогонь! Ну, чисто як у фашистів. Приїхав генерал-майор Дерев'янка, Начальник УСВИТЛ-а,¹ вийшов до нього перед натовпом військовий літун, розірвав на собі гімнастюрку: "У мене сім бойових орденів! Хто дав право стріляти на зону?" Дерев'янка каже: "Стріляли і *будемо стріляти*, доки ви поводитися не навчитеся".²

Ні, хлоп'ята, усе це — не пересилки. Візьмімо не який особливий рік, візьмімо 47, — а на Кіровській запихали людей у камеру два вертухи чобітьми, і тільки так могли двері зачинити. На триповерхових нарах у вересні (а Вятка — не на Чорному морі), усі сиділи голі від спеки — тому *сиділи*, що лежати місця не було: один ряд сидів у головах, один у ногах. А в проході на підлозі — у два ряди сиділи, а між ними стояли, потім мінялися. Торби тримали в руках або на колінах, покласти нема куди. Тільки блатні на своїх *законних* місцях, другі нари при вікні, лежали просторо. Блощиць було стільки, що кусали вдень, пікірували просто зі стелі. І отак тиждень терпіли і місяць.

Хочеться і мені втрутитися, розповісти про Червону Пресню не в серпні 45,³ а в літо Перемоги, та соромлюся: у нас усе таки на ніч ноги якомсь простягали, і блощиці були помірні, а всю ніч при яскравих лампах, від спеки голих і спотілих, мухи кусали — так це ж не в рахубу, і хизуватися соромно. Обливалися ми потом від кожного руху, після їжі просто лилося. У камері, небагато більший від середньої житлової кімнати, містилося сто осіб, стиснуті були, ступити на підлогу ногою теж не можна. А двоє маленьких віконечь були загороджені намордниками з листової бляхи, це на південний бік, вони не те що не давали руху повітря, а від сонця розжарювалися і в камеру пашили спекою.

Як пересилки всі безтолкові, так і розмова про пересилки безтолкова, так і цей розділ, напевно, вийде: не знаєш, за що найперше вхопитися, про котру оповідати, про що насамперед.

¹ УСВИТЛ — Управление Северо-Восточных Исправительно-трудовых Лагерьей (Управління Північно-східніх Виправно-трудових Таборів, тобто колимських).

² Гей, "Трибунале Восних Злочинів" Бертрана Рассела! Як же це ви, як же це ви матеріальчик не берете? Либонь вам не пасує?

³ Цю пересилку із знаменитим революційним ім'ям москвини знають мало, екскурсій туди немає, та які там екскурсії, коли вона *працює*. А близько ж і подивитися, нікуди не їхати! — від Новохорошевського шосе по кружній залізці палицею кинути.

Нестерпно людині, невідгдно й ГУЛагові, — а от же осідають люди на місяці. І робиться пересилка сутою фабрикою: пайки хліба несуть навалом на будівельних носилах, на яких цеглу носять. І баланду, що парує, несуть у шостивідерних дерев'яних бочках, прохопивши вушка ломом.

Напруженіша й одвертіша від багатьох була Котласька пересилка. Напруженіша тому, що вона відкривала шляхи на весь європейський російський північний схід, одвертіша тому, що це було вже глибинно в Архіпелазі, і нема перед ким критися. Це була просто дільниця землі, поділена загородами на клітки, і клітки всі замкнені. Хоч тут уже густо селили мужиків, коли засилали в 30 (треба думати, що даху над ними не бувало, тільки тепер нема кому розповісти), однак і в 38 далеко не всі містилися в тендітних одноповерхових бараках з обополів, критих... брезентом. Під осіннім мокрим снігом і в заморозки люди жили тут просто проти неба на землі. Правда, їм не давали дубіти непорушно, їх весь час рахували, бадьорили перевірками (бувало там 20 тисяч чоловіка одночасно) або несподіваними нічними обшуками. — Пізніше в цих клітках розставляли шатра, в інших зводили зруби — висотою на два поверхи, але щоб розумно здешевити будівництво — міжповерхових перекриттів не клали, а відразу громадили шостиповерхові нари з вертикальними драбинками по бортах, по яких доходяги й мусіли були дряпатися, як матроси (устаткування більш відповідне для корабля, ніж для порту). — Узимку 1944-45 року, коли всі були під дахом, містилося тільки сім з половиною тисяч, з них помирало на день — п'ятдесят чоловіка, і носила, що носили в морг, не відпочивали ніколи. (Заперечать, що це цілком стерпно, смертність менше відсотка на день, і при такому стані людина може витягнути до п'яти місяців. Так, але й головна косовиця — таборова праця, також ще не починалася. Ця втрата на дві третини відсотка на день становить чисту *усушку*, і не на кожному овочевому складі її дозволять).

Чим глибше туди, в Архіпелаг, тим різючіше бетонові порти перетворюються на пристані на палях.

Карабас, таборову пересилку під Карагандою, ім'я якої стало прозивним, за кілька літ пройшло півмільйона людей (Юрій Карбе був там у 1942 році зареєстрований уже в 433 тисячі). Пересилка складалася з глиняних низьких бараків з земляною підлогою. Щоденна розвага полягала в тому, що всіх виганяли з речами надвір, і малярі білили підлогу і навіть

102 малювали на ній килимки, а увечорі зеки лягали і боками своїми стирали і білення й килимки.⁴

Княж-Погостський пересильний пункт (63° північної широти) склався з куренів, утверджених на болоті! Каркас із жердин охоплювано драним брезентовим наметом, що не досягав землі. Всередині куреня були подвійні нари, з жердин таки (погано відчищених від суччя), у проході — наслано жердок. Через поміст удень хлюпало рідке багно, уночі воно замерзало. У різних місцях зони переходи теж ішли по хитких гнучих жердочках, і люди, незграбні від слабости, тут і там валилися в воду й мокречу. У 38 році в Княж-Погості годували весь час тим самим: затирухою з круп'яної січки і риб'ячих кісток. Це було зручне, бо мисок, горнят і ложок не було на пересильному пункті, а в самих арештантів і поготів. Їх підгнали десятками до котла і клали затируху черпаками в кашкети, в шапки, в поли одежі.

А на пересильному пункті Вогвоздіно (за кілька кілометрів від Усть-Вими), де сиділо одночасно п'ять тисяч людей (хто знав Вогвоздіно до цього рядка? скільки таких невідомих пересилок? а помножите їх на п'ять тисяч!) — у Вогвоздіно варили рідке, а мисок теж не було, одначе викрутилися (чого не подолає наша кмітливість!) — баланду видавали в *лазняних цебриках* на десять чоловіка відразу, даючи їм змогу сьорбати навипередки.⁵

Правда, у Вогвоздіно більше року ніхто не сидів. (3 рік — бувало, якщо доходяга і всі табори від нього відмовляються).

Фантазія літераторів убога перед тубільним буттям Архіпелагу. Коли хочуть написати про тюрму з найбільшим докором, найчорніше — то колють очі завжди *парашею*. Параша! — це стало в літературі символом приниження, смороду. О, легковажні! Та хіба параша — зло для арештанта? Це наймилосердніша вигадка тюремників. Весь жах і починається з тієї миті, коли параші в камері *нема*.

У 37 році по деяких сибірських тюрмах *не було параш*, їх не вистачало! Їх не виготовили наперед стільки, сибірська промисловість не встигала за шириною тюремного вилову. Для новостворених камер не знайшлося парашних бачків на складах. У камерах же старих були параші, але — стародавні, маленькі, і

⁴ Карабас з усіх пересилок найдостойніший був стати музеєм, але, яка шкода, уже не існує: на його місці — завод залізо-бетонних виробів.

⁵ Галино Серебрякова! Борисе Дьяков! Алдан-Семйонов! Ви не сьорбали з лазняного цебрика вдесьтох? Розуміється, і в ту мить ви не знижувалися б до "тваринних потреб" Івана Денисовича? І в стовпиші над лазняним цебриком ви думали б тільки про рідну партію?

тепер довелося їх розсудливо винести, бо для нового поповнення вони стали як ніщо. Так, якщо Мінусінська тюрма була здавна побудована на 500 осіб (Володимир Ілліч не побував у ній, він їхав вільно), а тепер у неї вмістили 10 тисяч, то значить — і кожна параша мусіла збільшитися у 20 разів! Але вона не збільшилася...

Наші російські пера пишуть згрубша, у нас пережито громадища, а не описано й не названо майже нічого, але для західніх авторів з їх розгляданням через сочку клітинки буття, з перебовтуванням аптечного каламарчика в снопі проєктора — це ж епопея, це ще десять томів "Шукання втраченого часу": оповісти про сум'яття людського духу, коли в камері двадцятикратне переповнення, а параші немає, а до вітру водять на добу раз! Звичайно, тут багато фактури, їм не відомої: вони не знайдуть виходу мочитися в брезентову кобку і зовсім уже не зрозуміють поради сусіда мочитися в чобіт! — а тим часом це — порада багатодосвідченої мудрости, і ніяк не означає спуття чобота, і не зводить чобіт до відра. Це значить: чобіт треба зняти, перевернути, тепер загорнути халяву назовні — і от утворюється кругло-жолобчата, така бажана місткість! Але зате скількома психологічними звивинами західні автори збагатили б свою літературу (без усякого ризику банально повторити прославлених майстрів) якби тільки знали розпорядок тієї ж таки Мінусінської тюрми: для одержання харчу видана одна миска на чотирьох, а води до пиття наливають горня для людини на день (горнята є). І ось один з чотирьох спромігся використати спільну миску для полегшення внутрішнього тиску, а перед обідом відмовляється віддати свій запас води на миття цієї миски! Який конфлікт! Яка сутичка чотирьох характерів! Які нюанси! (І я не жартую. Отак і оголюється дно людини. Тільки російському перу не охота це описувати, і російському окові ніколи це читати. Я не жартую, бо тільки лікарі скажуть, як місяці в такій камері нищать здоров'я людини, хоча б її навіть і не розстріляли при Єжові і реабілітували при Хрущову)

Ну от, а ми мріяли відпочити й випростатися в порту! Кілька діб затиснені й зкорчені в купе століпина — як ми мріяли про пересилку! Що тут ми потягнемося, випростаємося. Що тут ми досхочу поп'ємо і водички й кип'ячу. Що тут не змусять нас викупувувати у конвою свою ж пайку своїми речами. Що тут нас нагодують гарячою стравою. І, нарешті, що в лазеньку поведуть, ми обіллємося гаряченьким, перестанемо чухатися. І в воронку нам боки оббивало, кидало від борта до борта, і кри-

104 чали на нас "Взяц-ца під руки!", "Взяц-ца за п'ятки!", а ми бадьорилися: нічого-нічого, скоро на пересилку! а вже там...

А тут як щось і здійсниться до нашої мрії, так однаково чимось загиджене.

Що чекає нас у лазні? Цього ніколи не відгадаєш. Раптом стригти наголо жінок (Червона Пресня, 1950 рік, листопад). Або нас, череду голих чоловіків, пускають під стрижіння самим перукаркам. У вологодській парні опасиста тьотя Мотя кричить: "Становись, мужики!" і всю лаву вкриває з рури парою. А іркутська пересилка сперечається: природі більше відповідає, щоб уся обслуга в лазні була чоловіча, і жінкам між ногами щоб промазував санітарним квачем — мужик. Або на новосибірській пересилці зимою в холодному помешканні для намилювання з кранів іде сама тільки холодна вода; арештанти зважуються вимагати начальство; приходить капітан, підставляє, не гидуючи, руку під крант: "А я кажу, що вода — гаряча, зрозуміло?" Уже надокучило оповідати, що бувають лазні й зовсім без води; що в просмажувальщі згоряють речі; що після лазні примушують бігти босоніж і голяком по снігу за речами (контррозвідка 2 Білоруського фронту в Бродничах, 1945).

З перших таки кроків у пересилці ти помічаєш, що тут тобою будуть володіти не наглядачі, не погони й мундири, які все таки якось та тримаються якогось писаного закону. Тут володіють вами — *придурки* пересилки. Тут похмурий лазебник, котрий прийде за вашим етапом: "Ну, пішли митися, панове фашисти!"; і той нарядчик з фанерною дощечкою, який очима по нашій лаві пасе й підгонить; і той виголений, але з чубчиком *вихователь*, який газеткою скрученою себе по нозі поляпує, а сам кидає оком на ваші мішки; і ще інші, не відомі вам пересилочні придурки, які рентгеновськими очищами так і прошивають ваші валізи, — до чого ж вони один на одного подібні! і де ви вже всіх їх бачили на вашому короткому етапному шляху? — не таких чистеньких, не таких повмиваних, але такої ж худоби мордаті з безжалісним вискалом зубів?

Ага-а! Та це ж знову *блатні*! Це ж знову оспівані утьосовські *вуркагани*! Це ж знову Женька Жоголь, Серьога-Зверь і Дімка-Кішкєня, лише що вони вже не за ґратами, повмивалися, одяглися в довірених від держави осіб і з *понтom*⁶ пильнують дисципліни — уже нашої. Як удивлятися в ці морди з уявою, то можна навіть уявити, що вони — від російського нашого кореня, колись були сільськими хлоп'ятами, і батьки їх звалися Кли-

⁶ "З понтом" — з дуже важливим (але фальшивим) виглядом.

мами, Прохорами, Гуріями, і вони будовою навіть на нас подібні: дві ніздрі, дві райдужні обводочки в очах, рожевий язик, щоб заковтувати їжу і вимовляти деякі російські звуки, тільки укладані в зовсім нові слова.

Кожен начальник пересилки домізується до цього: за всі штатні роботи платню можна виплачувати родичам, що сидять дома, або ділити між тюремним начальством. А з *соціально-близьких* — тільки свисни, скільки хочеш охочих виконувати цю роботу за те тільки, що вони на пересилці *зачаляться*, не поїдуть у шахти, на рудні, в тайгу. Усі ці нарядчики, писарі, бухгалтери, вихователі, лазебники, перукарі, комірники, кухарі, посудомії, пралі, кравці до латання білизни — це вічно-пересильні, вони одержують тюремну пайку і числяться в камерах, решту вареного й смаженого вони й без начальства виловлять зі спільного котла чи з *сидорів* пересиланих зеків. Всі ці пересилочні придурки не без підстав уважають, що ні в якому таборі їм не буде ліпше. Ми приходимо до них ще не домацані, і вони з насолодою шиють нас у дурні. Вони нас тут і обшукують, замість наглядачів, а перед обшуком пропонують здавати гроші на збереження, і серйозно пишуть якийсь там список — і тільки ми й бачили цей список разом з грошенятами! "Ми гроші здавали!" "Кому?" — дивується прийшлий офіцер. "Та ось тут був якийсь!" "Хто ж саме?" Придурки не бачили... "Пощо ж ви йому здавали?" "Ми думали..." "Індик думав! Менше думати треба!" Все. — Вони пропонують нам залишити речі в прилазнику: "Та ніхто у вас не візьме! кому вони потрібні!" Ми залишаємо, таж у лазню й не понесеш. Вернулися: джемперів нема, рукавиць хутряних нема. "А який джемпер був?" "Сіренький..." "Ну, значить, митися пішов!" — Вони й *чесно* беруть у нас речі: за те, щоб валізу взяти в каптьорку на схорону; за те, щоб нас упхнути в камеру без блатних; за те, щоб скоріше відправити на етап; за те, щоб довше не відправляти. Вони тільки не грабують нас одверто.

— "Так це ж не блатні! — роз'яснюють нам знавці серед нас. — Це — *суки*,* що служити пішли. Це — вороги *чесних злодіїв*. А чесні злодії — ті в камерах сидять. Але до нашого кролячого розуміння це якоесь то туго доходить. Звички ті самі, татуювання те саме. Може, вони й вороги *тих*, так і нам же вони не друзі, он що...

А тим часом посадили нас на подвір'ї під самі вікна камер. На вікнах намордники, не заглянеш, але звідти хрипко-добро-

* Суки — ті з блатних, що зрадили злочинський закон і пішли на службу до тюремного начальства.

зичливо нам радять: "Мужички! Тут порядок такий: відбирають на шмоні все сипке — чай, тютюн. У кого є — шмагайте сюди, нам у вікно, ми потім віддамо". Що ми знаємо? Ми ж фраєри й крілики. Може, і правда — відбирають чай і тютюн. Ми ж читали у великій літературі про загальну арештантську солідарність, в'язень не може обдурювати в'язня! Звертаються симпатично — "мужички!" І ми *шмагаємо* їм капшуки з тютюном. Чистопородні злодії хапають — і сміються з нас: "Ех, фашистидурники!"

Ось якими гаслами, хоч і не повішеними на стінах, зустрічас нас пересилка: "Правди тут не шукай!" "Усе, що маєш, — доведеться віддати!" Усе доведеться віддати! — це повторюють тобі і наглядачі, і конвоїри, і блатарі. Ти пригноблений своїм непосильним строком, ти думаєш, як тобі віддихнути, а всі навколо тебе думають, як тебе пограбувати. Усе складається так, щоб погнобити політичного, і без того пригнобленого й покинутого. "Усе доведеться віддати..." — безнадійно хитає головою наглядач на Горьківській пересилці, і Анс Бернштейн з полегшенням віддає йому командирську шинелю — не просто так, а за дві цибулини. Пощо ж нарікати на блатних, коли всіх наглядачів на Червоній Пресні ти бачиш у хромових чоботях, яких їм ніхто не видавав? Це все *курб́чили* по камерах блатні, а потім *штовхали* наглядачам. Пощо ж нарікати на блатних, коли *вихователь* КВЧ⁷ — блатний і пише *характеристики* на політичних (Кемперпункти)? Чи в Ростовській пересилці шукати управи на блатних, коли це їх споконвічний рідний курінь?

Кажуть, у 1942 році на Горьковській пересилці арештантські офіцери (Гаврилов, воснетехнік Щебетін та ін.) все таки підвелися, били злодіїв і змусили їх посмирнішати. Але це завжди сприймається як легенда: чи в одній лише камері посмирнішати? чи надовго посмирнішати? а куди ж дивилися блакитні кашкети, що *чужі* б'ють *близьких*? Коли ж оповідають, що на Котлаській пересилці у 40 році кримінальні у черзі біля ларка виривали гроші з рук політичних і ті почали їх бити так, що годі було зупинити, і тоді на оборону блатних увійшла в зону охорона з кулеметами, — у цьому вже не будеш сумніватися, це — як улите!

Нерозумні родичі! — вони там метушаться на волі, гроші позичають (бо таких грошей дома не було) і шлють тобі якісь речі, шлють продукти — остання лепта вдови, але — дар отрує-

⁷ КВЧ — Культурно-виховна частина. Частина, відділ таборової адміністрації.

ний, через те що з голодного, зате вільного він робить тебе неспокійним і боязким, він позбавляє тебе того просвітлення, що почалося, тієї стигліючої твердості, що одні тільки й потрібні перед спуском у безодню. О, мудра притча про верблюда і вушко голки! У небесне царство звільненого духу не дають тобі пройти ці речі. І в інших, з ким привіз тебе воронок, ти бачиш ті ж мішки. "Куток сволоти" — уже у воронку бурчали на нас блатні, але їх було двоє, а нас півсотні, і вони покищо не чіпали. А тепер нас другу добу тримають на пресненському вокзалі, на брудній підлозі, з підібганими від тісноти ногами, однак ніхто з нас не спостерігає життя, а всі клопочуться, як здати на схорону валізи. Хоч здати на схорону вважається нашим правом, але піддаються нарядчики тільки тому, що тюрма — московська, і ми ще не всі втратили московський вигляд.

(Закінчення буде)

Міжнародна хроніка

Р. К.

■
10 лютого 1974 американська соціал-демократична партія помістила односторінкове платне оголошення в газеті *Нью-Йорк Таймс* з нагоди вручення академікові А. Сахарову нагороди ім. Нормана Томаса — за його заходи на захист миру у світі. В оголошенні надрукований текст листа Сахарова до соціал-демократів з подякою за нагороду. В листі він м. ін. висловив також вимогу до уряду СРСР звільнити політичних в'язнів, в тому числі Валентина Мороза і Леоніда Плюща.

■
Американська газета *Стар Леджер* з Ньюарку надрукувала 11 лютого ц. р. повідомлення французької агенції Франспрес про появу есею Михайла Осадчого *Більмо* французькою мовою. В дописі подано короткі уривки з твору і біографію автора, який сьогодні перебуває в радянському концтаборі.

■
В останніх місяцях появилися у трьох публікаціях лівого напрямку статті на українську тему. Місячник *Міжнародний соціалізм*, який виходить в Англії, надрукував в числі за грудень 1973 статтю п. н. "Суди і фермент в СРСР", у якій описує арешти на Україні і загальну ситуацію в Радянському Союзі. Американська газета троцькістського напрямку *Воркерс вангард* надрукувала 10 жовтня м. р. довшу статтю п. н. "Сіонізм і націоналізм в Росії Брежнєва", в якій аналізується національне питання в СРСР з наголосом на українську проблематику. Автори статті заявляють, що їхня група обстоює вимогу самовизначення неросійських народів СРСР. *Інтреконтинентал прес*, тижневик найбільшої троцькістської групи в США, повідомив про протестний лист українських жінок з Мордовського концтабору до Об'єднаних Націй. 24 січня ц. р. у відповідь на кампанію лівих груп в обороні українських в'язнів, американська компартія надрукувала довшу статтю проти троцькістів у своїй газеті *Дейлі ворлд*. Стаття натавровує їх за виступи в обороні Чорновола, Плюща, Світличного і Сверстюка, — які, на думку американської компартії — є ворогами соціалістичної демократії.

■ Китайська пресова агенція *Шинва* з 18 січня ц. р. поширила комунікат "Неспокій у світі — ситуація прекрасна". Подаючи прогнозу на 1974 рік, вона дає таку характеристику національного питання в СРСР: "Люди різних національностей Радянського Союзу пішли на страйки, демонстрації, бунтувалися і в різний спосіб виявляли своє незадоволення ревізійністичним, соціал-фашистівським режимом. Тисячі були заборонені в "божевільні", концтабори і в тюрми. Але чим більше жорстокі репресії, тим сильніший резистанс".

■ *Нью-Йорк Таймс* повідомив 3 лютого ц. р. про протест ченців Почаївської лаври з приводу заходів режиму перетворити Лавру в музей атеїзму. Лист, датований 25 вересня 1973 був висланий на адресу Владимира Куросдова, голови Ради для релігійних справ.

■ У своєму черговому комунікаті за 13 лютого ц. р. Центр французько-українських студій у Парижі інформує за Пресовою службою ЗП УГВР м. ін. про суд над Василем Лісовим і Євгеном Пронюком, а також над Зоряном Попадюком та про перевезення Івана Світличного до табору в Чусові. Комунікати центру видаються французькою мовою для преси і пресових агентств. У цьому ж комунікаті є також інформація, що її подала французька газета *Ле Монд* за 31 січня про те, що в м. Турині утворився міжнародний комітет видатних кінорежисерів для оборони останньо арештованого українського кінорежисера Сергія Параджанова. Там же повідомляється також, що в Парижі зорганізувався комітет математиків для оборони професорів Плюща та Шихановича.

■ Український Конгресовий Комітет Америки надрукував англomовну брошуру з нагоди 56 роковин проголошення самостійности Української Народної Республіки 22 січня 1918 р. В брошурі дається короткий огляд історії України, зокрема подій найновішого минулого, включно з інформаціями про найновіші вияви визвольної боротьби українського народу. Подано м. ін. також фотостатичні відбитки фрагментів текстів Третього універсалу Української Центральної Ради українською, російською і жидівською мовами. Окреме місце в брошурі займають інформації про щорічні святкування дня самостійности України в США, відзначування тих роковин в конгресі США проклямаціями губернаторів окремих штатів США і посадників міст. Брошура численно ілюстрована, в тому також знімками провідних діячів українського визвольного руху — Михайла Грушевського, Симона Петлюри, а далі Валентина Мороза, Івана Світличного, Вячеслава Чорновола, Юрія Шухевича, Леоніда Плюща, Ігоря Калинця, Святослава Караванського, Надії Світличної, Євгенії Шабатури та Євгена Сверстюка.

СТОРИЧЧЯ НТШ

ЗАУВАЖЕННЯ ДО СТАТТІ ПРОФ. О. ПРИЦАКА ПРО НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Любомир Винар

У грудневому числі журналу *Сучасність* (ч. 12, 1973) появилася стаття проф. Омеляна Прицака н. т. "Наукове Товариство ім. Шевченка і його сторіччя". Шан. автор у своїй статті висловив певні думки і узагальнення, які заслуговують на докладніший розгляд. Подані деякі дані у статті про діяльність НТШ вимагають спростування. Згадана стаття являється українською версією доповіді проф. О. Прицака, яку він виголосив англійською мовою на ювілейній науковій конференції присвяченій сторіччю НТШ в Гарвардському Університеті 11 жовтня 1973 року. Конференцію підготували Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, Українська Вільна Академія Наук, Українське Історичне Товариство при співучасті Історично-Філософічної Секції НТШ. На цьому місці бажаю згадати про основну мету цієї наукової конференції¹.

Організатори цієї імпрези бажали в першу чергу науковими доповідями відзначити і вшанувати 100-ліття НТШ, ознайомити американський науковий світ з довголітньою науковою діяльністю Товариства і врешті спопуляризувати НТШ і його кращі традиції серед молоді генерачії українських науковців і студентів. Програму конференції поділено на дві частини — англійську й українську. Саме на англомовній сесії проф. О. Прицак виголосив свою доповідь, яка була одинокою доповіддю про НТШ англійською мовою. Вона і мала познайомити американський академічний світ в Гарвардському Університеті із 100-літньою діяльністю НТШ.

Наші завваги треба започаткувати від справи періодизації історії НТШ. Шан. автор твердить, що "Історію НТШ у Львові можна поділити на два періоди: 1894-1913 — тобто під керівництвом М. Грушевського... та НТШ між двома війнами" (стор. 54). Як відомо "Товариство ім.

¹ Програму конференції підготував окремий комітет у складі проф. О. Оглоблина з рамені УВАН, проф. О. Прицака від УНІ, проф. Я. Палоха від ІС НТШ і проф. Л. Винара від УІТ. Автор цих рядків, як один з організаторів конференції, був перешкоджений і не міг взяти в ній участи.

Шевченка” перетворилося на Наукове Товариство ім. Шевченка у березні 111 1892 року. Отже періодизація, яку пропонує автор, не включає роки 1892 і 1893, в яких Товариство вже провадило свою наукову діяльність. Отже не можна починати історію НТШ від 1894 року, як це сугерує автор. Проте найбільшим недомаганням доповіді-статті проф. О. Прицака є замовчання діяльності НТШ після другої світової війни. Як відомо в 1947 році відновлено на чужині Наукове Товариство ім. Шевченка за ініціативою дійсних членів Товариства. Тоді започатковано видання *Енциклопедії Українознавства*, відновлено діяльність Секцій і *Записок НТШ*. Невже ж для проф. Прицака перестало існувати НТШ в 1939 році? Якщо це так — тоді він повинен про це виразно написати. Якщо автор не уважав за доцільне бодай коротко характеризувати цей період НТШ і поінформувати американського слухача про видання *Енциклопедії Українознавства* — цієї фундаментальної книги знання про Україну — то він суб’єктивно підійшов до наświetлення історичного розвитку НТШ. У статті автора знаходимо дивну замітку, в якій говориться про ”спроби відновити активність НТШ на еміграції після 1947-1952 р.” (стор. 59). Це дослівно все, що стосується діяльності НТШ після 1947 року. Ми вважаємо, що замовчання найновішого періоду діяльності Товариства у доповіді і статті присвяченій 100-літтю НТШ є невинуватим. Обов’язком дослідника є подавати факти, як вони відбулися й інтерпретувати головніші події, що відносяться безпосередньо до історії НТШ.

Автор ілюструє свою статтю статистичними даними про видавничу діяльність НТШ до 1939 року і подає різні факти у розвитку Товариства. Стаття є без відповідних джерел і літератури і тому тяжко часами встановити, на якій основі прийшов автор до певних висновків. Автор пише, що Галицьке намісництво затвердило статут літературного ”Товариства ім. Шевченка”, який опрацювали Дмитро Пильчиков і М. Драгоманов. Загально відомо, що остаточну редакцію статуту виготовив д-р К. Сушкевич. Про ці справи докладно пише д-р Ю. Герич у своїй праці ”Статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові” (*Український Історик*, ч. 1-2, 1973). Вичислюючи комісії НТШ, проф. Прицак помилково пише, що Правничу комісію у 1906 році ”перетворено на Статистичну” (стор. 54). У читача створюється враження, що від 1906 року в НТШ не було Правничої комісії. Натомість у *Хроніці НТШ* за 1907 рік виразно подано, що головою Статистичної комісії був проф. М. Грушевський, а Правничої проф. Ст. Дністрянський. Згодом, у зв’язку з постановам Правничого Товариства, ця комісія перестала існувати на відносно короткий час. У 1920-их роках Правничу Комісію НТШ очолював д-р В. Вергановський. Мовну комісію основано в 1900 році, а не 1898. Вираховуючи важливіші публікації комісій, автор забув згадати *Пам’ятки української мови та літератури* — видання Археографічної Комісії НТШ.

Насвітлюючи діяльність НТШ в міжвоєнні часи Шан. автор пише, що тоді ”не було клімату для ширшої наукової діяльності. Галицьке

112 громадянство (де меценати були рідкістю!) було байдуже до потреб науки, хоч саме в тридцятих роках українська кооперація створила чималий народний економічний потенціал” (стор. 58). Таке узагальнення вимагає відповідного пояснення, а не лише обвинувачення галицької кооперації і громадянства.

Автор нічого не згадує про польську владу, яка підривала матеріальну базу НТШ і ставила великі перешкоди у розвитку наукової діяльності Товариства (докладніше у нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, 1970, стор. 70-71). Це правда, що в Галичині не було багато меценатів. Але є також правдою, що українська кооперація не була завжди байдужою до діяльності НТШ. Відомо наприклад, що у жовтні 1937 року відбулися наради між НТШ і представниками галицьких фінансових і економічних установ. Знаємо, що видання українознавчого журналу НТШ *Сьогочасне і Минуле*, про який Шан. автор не згадує, було фінансоване Центросоюзом і Ревізійним Союзом. Були й інші пожертви на наукові видання НТШ від українських економічних установ. Тут приходиться лише підкреслити, що, не зважаючи на незадовільну матеріальну базу в 1920-их і 30-их роках, Наукове Товариство розгорнуло знову наукову діяльність.

Насвітлюючи діяльність і публікації членів НТШ під польською владою варто було б згадати фундаментальний *Атлас України і сумежних країв* В. Кубійовича, а також працю членів Товариства над першою українською енциклопедією — *Українською Загальною Енциклопедією*. Я погоджуюся з Шан. автором, що скупчення більшого числа активних науковців у Львові, фінансова допомога меценатів і існування професур з українознавчих дисциплін спричинилися до золотой доби НТШ під проводом Михайла Грушевського. Крім того слід було б відзначити ідеалізм наукових працівників, які дуже часто не мали належного матеріального забезпечення — але працювали із почуття обов'язку до науки і свого народу. Нам важко було б на цьому місці розглядати насвітлення проф. Прицаком життя і наукової діяльності Грушевського. Як відомо він присвятив Грушевському окрему статтю п. н. “У століття народин М. Грушевського” (*Листи до приятелів*, кн. 5-7, 1966) в якій, на нашу думку, несправедливо оцінив Грушевського. Тепер Шан. автор пише про те, що Грушевський на базі “цеглинок” “київської документальної школи створив схему окремого українського історичного процесу” (стор. 59). Було б, мабуть, цікаво американському слухачеві почути деякі додаткові інформації про схему Грушевського і її значення для історичних дослідів Східньої Європи. Якщо ідеться про київську документальну школу, то звичайно вона мала домінуючий вплив на творчість М. Грушевського — але ми заступаємо думку, що у Львові, на форумі НТШ, М. Грушевський створив свою історичну школу. Звичайно питання “історичної школи” в нашій науковій літературі дотепер не є задовільно насвітлене і тому це питання залишається відкритим. Ця тема, як також погляди проф. Прицака на життя і творчість М. Грушевського, вимагала б окремої статті.

концентраційних таборах, померли славною смертю як мученики. Двадцять п'ять років тому проголошено Українську Католицьку Церкву, як інституцію, нелегальною. Сьогодні — так постановляє атеїстичний уряд — вона більше не існує'.

Коли рік перед Римським синодом відбувалася інтронізація московського патріарха Пімена, Пімен негайно і з підкресленням заявив, що немає Української Католицької Церкви. Присутній на торжествах кардинал Віллебрандс, офіційний посланник Павла VI, мовчки прийняв до відома це твердження і також після свого повороту до Ватикану не запротестував проти цього. При тому всі учасники знали, що заява Пімена була тільки інтерпретацією радянського мислення згідно з власним бажанням: якщо вже українські католики хочуть обов'язково триматися релігії, тоді вони не сміють брати її з Риму. Бо для цього була російська інстанція — Московський патріархат.

Постава радянського уряду була проста: Союз Радянських Соціалістичних Республік — це атеїстична держава. А що однак одна, докладно не означена, частина його населення попри все тримається християнства, то воно користується ще якоюсь, якраз ще допустимою, толеранцією. Релігійною формою є російське Православ'я, яке стоїть під державним контролем. Від війни територія держави поширилася. Так, Литва принесла певну римо-католицьку меншість, що створило вимогу також толерувати римо-католицьку віру, якщо тільки вона обмежувалася зберіганням латинського обряду для самої цієї меншости.

Інакше виглядала справа українців. Вони в більшості жили в Радянському Союзі, в меншості в Польщі, однак, вони мали свою народність, що не була ні російською, ні польською. 1596 року їхні єпископи постановили договором у Бересті Литовському вернутися до Римської Церкви. Ватикан визнав їм український обряд і екуменічну церковну конституцію, що дуже не подобалося латинському клірові в Польщі. Натомість у Росії відхід українців від православ'я був рівнозначний зі злочином супроти маєстату. Бо від цього моменту українці визнавали за свого релігійного главу вже не царя, а папу. Катерина II, Микола I і Олександр II наказали криваві переслідування.

'Воно досить дивно, — так сказав мені митрополит Германюк, — що радянський режим, який все ж був реакцією на царевладдя, вкінці так само, як і воно, прийшов до висновку — знищити Українську Католицьку Церкву'.

Найважливішим у своїх наслідках привілеєм, що його визнала українцям у договорі в Бересті Литовському Свята Столиця, було право обирати Верховного архієпископа, який

82 міг іменувати єпископів і скликати синоди в цілому українсько-католицькому обсязі. В його особі завжди зосереджувався опір супроти Москви. Під цим глибоким враженням різні папи підтверджували це його особливе становище. Останнього носія цієї гідності Павло VI цілком слушно підніс до ранги кардинала. Верховний архієпископ Йосиф Сліпий перебув сімнадцять років у радянських в'язницях і в концентраційних таборах... Один раз він був засуджений на кару смерти, не довідавшись ніколи, чому не виконано присуду. Заходам папи Йоанна вдалося вкінці домогтися його звільнення, правда, на підставі запевнення, що він замешкає в Римі і ніколи не стане ногою на радянській державній території. Павло VI відвідав хворого Сліпого ще в дні свого вибору, щоб тим дати вияв своєї солідарності супроти українського ісповідника. Однак вісім років пізніше, влітку 1971 року, папа поведився інакше.

Велика частина католицьких українців уже в двадцятих роках нелегально виємігрувала з Радянського Союзу. У більшості вони подалися до Канади і до США, багато до Австралії, деякі залишилися в Європі, головне в Парижі і Римі. Друга генерація цих емігрантів у багатьох випадках доробилася майна і цим підтримувала свою стару Церкву. У цей спосіб екзильні громади українців почали всюди процвітати, і Сліпий мав широко розгалужену в світі, віддану йому ієрархію. Вона звернулася в червні 1971 року від імени своїх вірних до Павла VI з офіційним зверненням, надати Верховному архієпископові вже давно заслужену рангу патріярха. Властиво, це було питання престижу, бо на підставі Берестейського договору Сліпий уже мав те право, яке прислуговує патріярхам, тобто іменувати єпископів і скликати синоди. 7 липня Павло VI відповів українцям: 'Ми були схильні прихильно прийняти ваше прохання, але, на превеликий наш жаль, Ми прийшли до висновку, що — принаймні в даний момент — не є можливе створити український патріярхат'. Сліпий закликав своїх, щоб у покорі прийняли папське рішення.

Щоправда, на Єпископському синоді 1971 року Сліпий змінив свою тактику. Він з певністю спостеріг заклопотання отців стосовно українського питання. І тепер він їм не заощадив дилеми. Або засудити переслідування українців на радянській території, тоді обов'язковим було дистансуватися від папської східної політики. Або вже більше не засуджувати тортур і переслідування, бо вони (тортури і переслідування) були ґрунтовані певною політикою. — Збентежена мовчанка.

Сліпий приступив до дальших чинних кроків. В останній

тиждень Синоду він заснував разом з присутніми єпископами своєї Церкви в серці старого Риму, на П'яцца делля Мадонна деї Монті, першу українсько-католицьку парафію міста. На відкритті парафіяльної церкви він сказав: 'Вона уособлює в камені і душі єдність Української Церкви з Римом і папою'. На почесних місцях сиділи його три великі противники. Архієпископ Казаролі, 'міністер зовнішніх справ' папи, який спрямував нову східню політику курії на Москву; кардинал де Фюрстенберг, який уже кілька місяців тому заявив українцям: 'У вашій країні ваша Церква формально вже не існує'; кардинал Віллебрандс, довголітній таємний посол Святої Столиці в комуністичних країнах і свідок заяви про неіснування, яку проголосив патріярх Пімен про Церкву Сліпого. Всіх трьох вшановано обкаджуванням, неначе б вони були митрополитами Східньої Церкви.

Після Богослуження стягнуто заслону перед вівтарем. Почалося свого роду засідання, на якому Сліпий сказав найгірші слова. Першим, хто з опушеною головою зник, був Казаролі. Обидва другі прелати залишилися. Фюрстенберг — блідий і роздратований. Віллебрандс — з виразом гідної подиву непроникливості і холоду. Цього самого вечора уконституювався в малій парохіяльній церкві власний український Синод з п'ятнадцятьма єпископами, скликати який Сліпий має договором гарантоване право; поперше, на підставі старого договору, подруге, на підставі соборового декрету, в якому Верховний архієпископ канонічно ставиться нарівні з патріярхами. Зараз таки прошено благословення папи. Воно не надійшло. Синод заявив пошану, відданість і подив до найвищого 'понтифекса'. Ватикан проголосив 'протисинод' за не дозволений.

Зроблено подання про авдієнцію у папи. Жодної відповіді. Так відбувались наради на власну відповідальність і насправді можна було досягнути успіху на Римському єпископському синоді: текст у питанні справедливості випав під враженням, що його викликали українці, обережнішим, ніж відповідні пасажи Енцикліки про поступ народів, яку далеко перед тим проголосив Павло VI.

Ватикан не міг цього забути.

У листопаді 1972 року кардинал-секретар Війо переслав українським єпископам у цілому світі ним підписаний документ, що вивершувалось реченням: 'Українська Церква не має жодного канонічно-правного авторитету, який стояв би понад єпископами, за винятком Святої Столиці'. Це було рівнозначне з усуненням від уряду кардинала Сліпого в його якості Верховного

84 архієпископа і рівночасно скасування самого цього уряду. Самостійний характер Української Церкви, гарантований Святою Столицею в Бересті Литовському, замінено на безпосередню залежність кожного окремого єпископа від римської курії. Услід за цим Сліпий не міг уже більше іменувати жодних єпископів, і ще більше — їх спонукати до спільної дії. Натомість Ватикан міг обсаджувати вільні єпископські столиці митрополитами, які були податливі на його східню політику, бо їм бракувало досвіду Сліпого. *Одна з самобутніх (помісних) східніх Церков з майже п'ятдесятьма мільйонами людей, зв'язана з Римом вірністю і мучеництвом, втратила право й обличчя; папа вірив, що вчинив правильно, а Москва досягнула своєї мети.*

Для Павла VI справа уявлялася інакше. Мучеництво католицьких українців припадало на століттями тривалий час, коли Рим мав у Росії двох ворогів — державу і православ'я. Якщо в таких умовах католик жертвував волею і життям, то його жертва була виправдана. Бо він клав своє життя за віру, яку поборювало оточення. Коли, однак, давні вороги почали нарешті готуватися до замирення з Римом, ця сама жертва стала перешкодою для свободи діяння Святої Столиці. Тим самим мусліло здаватися, неначе Рим віддячує за вірність невдячністю. Але насправді ця непохитна вірність якраз стояла всупереч більшому мирові, задля якого вже вирушено в дорогу. У висновку: те, що ще вчора було героїзмом, сьогодні стало невідповідним. Завжди є болючим довести людей до розуміння, що час пройшов понад їхніми головами. Павло VI не хотів цього заощадити українцям. Тільки їхній вірі було дозволено бути безчасною, але не їхній поведінці.

Папському 'міністрові зовнішніх справ', архієпископові Казаролі, вкладено в Римі в уста слова: 'Якщо нам вдасться без заколоту далі розвинути цю східню політику впродовж п'ятнадцятих років, тоді Росія буде християнською, може, навіть католицькою'. Сміялися з цього, не зауваживши, що ці слова навіть якщо вони вигадані визначали далеку мету. Могла це бути фантазія, могло це бути мислення, оперте на бажання. А втім не можна було йому відмовити цієї обмеженої реальності, що прислуговує кожній майбутності. Для Павла VI основною проблемою без сумніву було: порозуміння з Москвою. При цьому були там і церковний, і політичний компоненти, які взаємно спліталися. Розв'язати політичну сторону завдання було можливе тільки за допомогою витривалого зближення позицій, які посідали Свята Столиця і радянський уряд у питанні

соціалістичної форми життя. Чим далі поступало це порозуміння, тим більш обґрунтовано можна було сподіватися, що радянський уряд покаже себе більш податливим також у церковних справах. Якщо нарешті пустити в рух екуменічні розмови з російським православ'ям, то тоді будуть притягнені до них також автокефальні Церкви в сателітних державах, які посередньо були залежні від Московської патріархії. З цього моменту малося б за партнера репрезентантів 92% православного християнства. Замирення православ'я з Римом вийшло б тоді нарешті з обсягу чистої утопії. Поважні теологічні труднощі не існували. Політичне вигладження наступило б через визнання можливої симбіози між християнством і марксизмом-ленінізмом. Відкритим залишилося б тільки питання папського примату — отже, знайдення форми, за допомогою якої православні могли б визнати особливу роль папи. Якщо, однак, дійшло б до задовільної розв'язки і цієї проблеми, то чому тоді обидві Церкви мали б залишатися відділеними... І щойно тут, у кінцевому пункті фантастичної програми виявлявся ваговитий у наслідках блуд у мисленні. Ватикан розумів майбутнє з'єдинення обох Церков нарівні з поворотом православ'я до Риму. Курія під Павлом VI виявила дотепер незнаний брак історичної свідомості. Відважний задум — усунути церковний роздор потрактовано як чисту майбутню програму. На відміну від православ'я ніхто в Римі не замислювався над минулим. Яке там значення мало те, коли історія була обтяжена ворожнечою; якщо цю ворожнечу усунути, тоді Рим самотужки наново відзискає для православ'я притягаючу силу як столиця християнства з Божої волі. У прегарній безтурботності не добачувано при цьому, що примат папи не був ані останньою, ані єдиною трудностю православ'я. Побіч цього історія церковного роздору вже від самого початку створила другу проблему — продовження "ідеї Риму", незалежно від ідеї 'першого Риму', який ще сьогодні виступає з претенсією, бути 'вічним містом'. Вже при кінці античної епохи ортодоксія сконцентрувалася на іншому, 'другому Римі' — на Візантії. Після її упадку постав 'третій Рим', який існує ще сьогодні, — *Москва. Вона, а не місто, яке приміщує в собі Ватикан, є також і сьогодні єдиним законним Римом так для православ'я, як і для Росії.* Процес переображування ідеї Риму є надто драматичний, щоб збудити цікавість світської людини, яка не вітає ватиканської історичної зарозумілості як якийсь поступ, але дивиться на неї зі скептицизмом, що є виправданий перед зміною у мисленні католицького кліру в теперішньому часі (стор. 130-140).

КНИГА ПРО "СОЦІЯЛІСТИЧНУ ДЕМОКРАТІЮ" Й УКРАЇНСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Мирослав Прокоп

I

У видавництві фундації ім. Герцена в Голляндії появилася в 1972 році 400-сторінкова студія радянського російського історика Роя Медведева п. н. *Книга о социалистической демократии*. Від кількох років Медведєв є відомою постаттю не тільки в СРСР, але також за кордоном. М. ін. він є автором три томної праці п. н. *Перед судом історії*, що була поширювана в СРСР у самвидаві і також за кордоном в перекладі на чужі мови і, в якій Медведєв дав дуже гостру оцінку злочинам Сталіна. Серед інших праць Медведєва треба згадати ще самвидавний документ п. н. *Правда про сучасність* та книжку, що її він написав разом із своїм братом Жоресом п. н. *Кто сумашедший*, яка також поширювалася самвидавом у Радянському Союзі, а за кордоном вийшла чужими мовами. Ця остання книжка — це розповідь про ув'язнення Жореса у психіатричній лікарні КГБ 1970 р. Сьогодні Жорес, за професією біохемік, виїхав у наукове відрядження до Англії і втратив громадянство СРСР, сам же Рой живе далі в СРСР.

Рой Медведєв був до 1969 р. членом комуністичної партії, з якої його викинули власне за його політичну діяльність. Проте він далі вважає себе комуністом, і в своїй найновішій книзі, про яку тут мова, говорить про КПРС, як про "нашу партію". Правда, він дисидент, противник сучасного режиму тоталітарної диктатури, але основна мета його опозиції — направити існуючий режим, зробити його більш гуманним, контрольованим народом, демократичним. Подібно до інших дисидентів такого політичного профілю, як напр., Петро Григоренко або Іван Дзюба, Медведєв вважає себе за оборонця "ленінських принципів" у політиці партії, а основне зло бачить у Сталіні, у його спадщині та в бюрократизації режиму.

В час, коли інші праці Медведева торкались поодиноких аспектів становища в Радянському Союзі і політики партії, *Книга про соціалістичну демократію* — це найбільш серйозна досі спроба автора дати суцільну картину проблем, що стоять перед режимом і тими, що хочуть його реформувати. У книзі Медведева величезна кількість цінних інформацій, бо, завдяки своїй позиції серед радянських учених, Медведев має змогу компетентно писати і про керівні кадри СРСР і про провідних діячів дисидентського руху, про його головні течії. Для нас, українців, Медведев інтересний ще й тим, що він розкриває ставлення безперечно серйозного сегменту російських діячів культури до неросійських народів.

Завданням цієї статті не є писати рецензію на книжку Медведева. У шістнадцяти частинах своєї студії Медведев розглядає таку широку проблематику, що насправді треба було б писати рецензію на кожну з них. Натомість метою цієї статті є познайомити читача нашого журналу з трьома аспектами *Книги про соціалістичну демократію*, а саме з важливішими інформаціями Медведева про внутрішнє становище в СРСР, з його проекцією розвитку того становища, з поглядами на можливості боротьби за "соціалістичну демократію", врешті з його думками про національне питання в СРСР. Після того я вкажу на значення книги Медведева також для українського читача.

II

Основна теза Медведева така, що, в порівнянні з розвиненими капіталістичними державами, Радянський Союз є країною відсталою. Він говорить не тільки про відоме відставання СРСР у продукції автомашин, телевізорів, радіоапаратів, синтетичних волокон, паперових виробів і ін. Він пише про дуже низьку порівняно з капіталістичними країнами, продуктивність праці у радянській промисловості і, зокрема, в сільському господарстві, про технічно-наукову відсталість радянської економіки, про застарілі машини і недостачу запасних частин. Якщо йдеться про випускників середніх і вищих шкіл, то Радянський Союз знаходиться позаду США і Японії на 15 до 20 років, а кошти на освіту в СРСР втричі менші як в США. За те у видатках на зброєння Радянський Союз перевищує Америку.

Найважливішим показником відставання СРСР Медведев вважає недостачу політичної свободи. Її немає в жодній ділянці громадського життя, яке всеціло підпорядковане партії. Але демократії немає також в самій партії. Автор пише, що не тільки в низових партійних клітинах списки кандидатів у секретаріат і

88 інші органи приходять згори, але, що подібне діється також на рівні областей та союзних республік. Про те, хто попадає в керівні органи, вирішують у Москві. Навіть ЦК КПРС "вибирається" без збереження норм демократії. Списки до нього приготував панівна в даний момент кліка у Президії і секретаріаті ЦК КПРС.

Існують натомість окремі кліки, чи течії в керівних колах партії. Насамперед — це неосталіністи, яких не вдоволяє існуючий "лібералізм" режиму, вони прагнуть повного повернення до старих порядків. Вони за здушенням будь-якого спротиву чи то в напрямі політичних, чи національних свобод, вони є за максимальною централізацією в економіці, за дальшим обмеженням прав союзних республік, за наданням більших прав органам КГБ. Медведев пише, що серед неосталіністів особливо гостро виявляється курс російського великодержавного шовінізму; там знаходять прибіжище найбільш ярі чорносотенці.

З кого рекрутуються неосталіністи? Насамперед з партійних апаратчиків, з ідеологічної бюрократії, з військових, також з провідних кадрів комсомолу. Сталіністи сидять у таких русотяпських журналах як *Октябрь*, *Москва*, *Огонёк* і ін.

Друге крило в партії — це консерватисти. По-суті, вони також близькі неосталіністам, хоч вони проти їхніх надто гострих метод. Вони переконані, що в КПРС вже привернені "ленінські норми", отже вона знаходиться на правильній дорозі. До консерватистів Медведев зараховує теперішніх керівників КПРС.

Хто ж знаходиться на лівому крилі? Це, за інформаціями Медведева, елементи партійно-демократичні. Вони прагнуть до привернення "ленінських норм" у партії, в державному апараті, та в інших ділянках життя. Вони також за тим, щоб збільшити права союзних республік, не допускати до жодного насильства у відношенні до будь-яких народів СРСР. Автор твердить, що ті кола в партії мають численних прихильників серед діячів культури, та учених: філософів, економістів, соціологів, істориків і ін. Правда, каже він, в порівнянні з двома попередніми течіями, партійно-демократичні елементи доволі слабкі. Але автор переконаний, що "впродовж 1970-их років цей рух може стати масовим". Проте, аргументи, що їх наводить автор у своїй книзі, а в ще меншій мірі події останніх двох років у СРСР, такого оптимістичного переконання в читача не викликають.

Але, побіч груп всередині партії, існують ще окремі течії поза нею. Найсильнішою серед них Медведев називає "західників". Це ті кола дисидентів, які найгостріше виступають проти

відродженого сталінізму і вимагають повернення в СРСР основних громадянських свобод. Представником "західників" автор вважає м. ін. академіка А. Сахарова. Паралельно з усією течією діють опозиційні кола, що їх можна уважати етичними і християнськими соціалістами, далі група конституціоналістів, анархо-комуністів і ін.

Окремі течії в дисидентському русі — це націоналісти: російські і не-російські. Що до перших, то вони прославляють царів, називають росіян "старшими братами", проповідують русифікацію й асиміляцію не-росіян, записують усі досягнення Радянського Союзу виключно на рахунок російського народу і под. Виразниками їхніх поглядів є м. ін. журнали *Молодая гвардия*, *Наш современник*, клуби "Россия", "Родина", їх також підтримують такі організації, як ЦК комсомолу та Політичне управління радянської армії, або т. зв. ПУР.

Медведев вважає цей російський шовіністичний рух явищем шкідливим для росіян і інших народів СРСР. Якщо йдеться про національну політику партії, він також тут заявляється за повернення "ленінських норм". Тому він проти централізації і за надання більших прав союзним республікам, за пошанування прав усіх народів СРСР. Але його розуміння тих прав мусить викликати в читача серйозні сумніви. Діло в тому, що Медведев схвалює поширення російської мови серед не-російських народів, він говорить про п р и р о д н и й процес їх русифікації, так наче б йому не було відомо результатом яких заходів Москви вона проводиться. Він дивується також, чому вчені не-російських народів вимагають, щоб їх праці друкувались їхніми рідними мовами, коли, каже він, і так тільки через російську мову вони можуть дійти до відома інших народів. Він допускає такі вимоги тільки в питанні художньої літератури, не думаючи мабуть про те, що таким чином він гальмує в нашій технологічній добі повноцінний розвиток не-російських народів СРСР. Медведев йде так далеко, що навіть за ЦК КПРС повторяє наївні фрази про т. зв. радянський народ, чи про спільну для усіх народів СРСР радянську культуру. Вкінці, він боронить політики переміщення кадрів і дивується, чому українці, змушені виїхати на працю поза межі України, вимагають для себе права вчити своїх дітей в українських школах. Достойно як керівники КПРС, він пише про російську мову як про "другу рідну" мову не-російських народів.

Розглядаючи питання про право виходу України зі складу СРСР, що гарантується конституцією, Медведев ставить оправдане питання, чому в Радянському Союзі заборонено

90 агітувати за такий вихід, чому за саму думку про нього, карається людей. Він пропонує навіть, щоб дозволити проводити періодичні плебісцити в союзних республіках, значить, дати свободу їх народам вирішувати питання участі, або не-участі в СРСР. Рівночасно однак він сам рішуче заявляється проти будь-якого виходу, потішаючись думкою, що так вирішили б також самі не-російські народи, якщо б тільки усунути політику надмірного централізму, що її веде КПРС.

Взагалі, суті національного питання в СРСР Медведєв не розуміє. В одному місці своєї книги він пише, що "факт, що в останніх роках загострилися численні національні проблеми, що в різних частинах держави почали розвиватись відосередні націоналістичні тенденції, заскочив деяких теоретиків і політичних діячів і вони його ніяк не розуміли". Виглядає однак, що цей факт заскочив також самого Медведєва, чи інших російських дисидентів, що мислять так само як він.

Як згадано вище, автор незадоволений існуючою системою тоталітарної диктатури і він змагає до її зміни, він хоче повернути те, що він називає "соціалістичною демократією". Щоб цієї мети досягти, треба вести політичну боротьбу. Він пише: "Нереально було б думати, що можна перемогти неосталінізм, бюрократизм і догматизм без політичної боротьби". Методи цієї боротьби? Виключно легальні, в рамках, що їх дозволяє конституція СРСР — відповідає Медведєв. При цьому, каже він, боротьбу має вести "народ", точніше, інтелігенція, як найбільш активна частина суспільности; вона має "тиснути" на верхівку партії, але, додає він, рівночасно треба ставити на тиск згори, себто з боку тих вождів КПРС, які самі бачать, що реформи потрібні. Словом тут йдеться про союз "верхів" і "низів", при чому вирішальну роль мають таки "верхи", себто ЦК КПРС.

Усвідомлюючи, що така стратегія і тактика має у світлі об'єктивного характеру верхівки КПРС і пасивности більшости інтелігенції, чимало елементів утопії, — Медведєв відповідає, що іншого шляху він не бачить. Він навіть ризкує ставити прогнозу, що такий порівняно довгий процес демократизації може вимагати "не менше десяти років". Головним засобом у стимулюванні процесу демократизації режиму автор вважає "правдиве слово". На фронт цієї боротьби Медведєв кличе в першу чергу людей пера і слова, філософів, соціологів, істориків, які мають причинитися до зрушення в мисленні суспільства і провідної верстви.

Медведєв свідомий, що поширення думок згаданих людей в умовах цензури страшенно утруднене. Тому замість друкованих

книжок, журналів, чи газет, він пропонує обмежитись до рукописів, чи машинописів і поширювати їх у колах приятелів та знайомих, а далі вживати живого слова. Він покликається на Платона, Евкліда, чи Плутарха, які навчали своїх сучасників, незалежно від того, що в тому часі не існувало ще типографічного станка.

Автор відкидає методи революційної боротьби не тільки тому, що він сам переконаний комуніст і в принципі вважає побудовану в СРСР соціяльну і національно-політичну систему здоровою, але також тому, що інші, як легальні, засоби боротьби привели б, на його думку, до ще більшого росту сталінізму, що, як він каже, є сьогодні найбільшою небезпекою. З другого боку, реформа потрібна тому, що, на думку Медведєва, сучасне радянське суспільство нагадує велику будівлю, у якій постійно добудовують вищі поверхи, в час коли її фундаменти щораз глибше підгнивають. Звичайно, з такої діагнози можна б зробити висновок, що за усіми фізичними законами, така будівля неминуче одного дня розвалиться. Але сам автор такого висновку не робить.

III

Книга Медведєва має особливе значення для українського читача. Думаємо, що з нею повинні познайомитися ширші кола української громади на еміграції, зокрема ті, які партиципують у громадському і політичному житті. Вона була б безперечно ще більше інтернаціональна для читачів на Україні, якщо її вони могли б дістати в руки.

Важливість книги Медведєва в тому, що вона розкриває складність проблем, які стоять також перед українським народом і його політикою. Ця складність, чи радше величезні труднощі і перешкоди, випливають з того, що панівна в СРСР система тоталітарної диктатури безперечно сильна і дуже безоглядна, що рівночасно ширші маси поневолених народів далеко ще не готові до боротьби за власні інтереси, як також з того, що російська провідна верства (а її частину безперечно репрезентує Медведєв), далека ще до зрозуміння суті національної проблеми в СРСР, точніше, вона перебуває в чаді імперської "єдності".

Якщо йдеться про перше питання, значить про силу панівного режиму і пов'язані з цим труднощі визвольної боротьби, то усвідомлення того факту в політичних колах еміграції особливо потрібне. Діло в тому, що в нас ці складні проблеми дуже часто надзвичайно упрощують. В нашій політичній публіцистиці, зрештою також у щоденному громадському житті, а особливо в

92 численних деклараціях різних політичних центрів і організацій проблематика визволення українського народу зведена в основному до кількох постійно повторюваних гасел чи й фраз. Зрозуміло, що центральною метою визвольних змагань українського народу є і буде відновлення Української Народної Республіки, чи, взагалі утворення самостійної української держави. Зрозуміло також, що це може статися тільки в умовах упадку російської імперії. Але між тією метою, якою є державна самостійність народу, і сучасною дійсністю триває і, треба думати, триватиме ще чималий проміжок часу (може роки, може десятиріччя — хто може передбачити?), в якому наша нація мусить жити, точніше вижити, значить не дати себе зрусифікувати, засимілювати, переселити поза межі України, перемішати і зденаціоналізувати шляхом мішаних подруж, не втратити своєї духовности, культури, свого почуття національної відрубности від роз'ян, словом не перестати бути нацією, чи, ще виразніше, — бути справжньою, повноцінною нацією.

У такому плані проблеми, що їх розглядає Медведєв, дуже важливі зі становища української визвольної політики, її плянування, взагалі усього, що в існуючих умовах є на потребу українському народові і як за це боротися.

Ось питання можливостей еволюції режиму тоталітарної диктатури і, пов'язана з цим проблема еволюційних, чи революційних засобів боротьби. Я вже згадав, що погляди Медведєва в цих питаннях мають чимало позначок утопійности, себто надії на нездійснене. До речі, останньо Медведєв попав з приводу тих пропозицій у конфлікт з іншими російськими дисидентами, зокрема з академіком Сахаровим і Солженіцином. Вірний своєму поглядові, що реформи режиму мають приходити передусім згори, себто від самих правителів, Медведєв каже, що для того, щоб вождів КПРС не дразнити і не давати аргументів з руки неосталіністів, треба відмовитися від таких вимог, як свобода еміграції з СРСР, чи взагалі від гострих засобів боротьби. Але діло в тому, що коли дослівно пристосувати рецепту автора, значить "не дразнити режиму", тоді важко надіятись на будь-яку "демократизацію", чи уступки влади взагалі.

Проте, на мою думку, слабкість мислення Медведєва не в тому, що він взагалі надіється на внутрішні переміни в СРСР, але в тому, що від них він очікує надто багато, просто таке, чого вони ніяк дати не можуть. Медведєв рахує на еволюцію комуністичної диктатури в соціалістичну демократію, — а це утопія. Бо в умовах демократії, коли б народам СРСР була дана свобода

висловити свою думку і рішати про те, хто ними має правити, для Брежнєва не було б місця. А таких брежнєвих є сьогодні в СРСР мільйони на різних шаблях партійної і державної драбини, отже мільйони людей, які усвідомлюють, що з приходом демократії, їм треба було б кінчати їхню кар'єру. Ясно що, до такого розвитку становища вони з усіх сил не допустять. Ще двадцять років тому писав один з найбільш видатних американських дослідників СРСР: "Тоталітарний режим добровільно не міняє свого поліційного характеру. Він вмирає, коли йому вирвуть владу з його рук". (Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Cambridge, Mass., 1954).

Інша, натомість, справа — це переміни в режимі тоталітарної диктатури взагалі. Історія вчить, що навіть у таких системах зміни проходять. Власне свідченням того є Радянський Союз. Навіть сьогодні, коли є виразні показники неосталінізму, там заіснують явища і події, що про них і мріяти не можна було в 30-их, чи 40-их роках. Тоді немислимий був дисидентський рух, що його свідками ми є від принаймні десяти років, тоді постаті типу Чорновола, Мороза, Дзюби, чи Світличного, а навіть Солженіцина, чи Сахарова канули в безвість, — і ніхто ніколи вже не дорахується, скільки великих письменників, літературних критиків, скільки справжніх чи потенційних академіків і геніяльних дослідників загинуло тоді в катівнях совєтських органів безпеки.

Звичайно, сьогодні не можна сказати, чи не вертаються тодішні часи. До речі, якщо йдеться про деякі аспекти національної політики КПРС, наприклад, про посилену русифікацію, перемішування населення і под., то сьогоднішні методи керівників імперії для нас небезпечніші, як навіть 30 чи 40 років тому. Але рівночасно багато причин, що їх тут аналізувати неможливо (наприклад страх самих вождів КПРС перед новим Сталіним, порівняно поширені зв'язки з зовнішнім світом, податливість громадян СРСР, головно молоді, на ідеї свободи, що приходять з Заходу, фермент серед сателітів і зростаючі сили національного опору серед не-російських народів), приводять до переконання, що теперішнє і майбутнє керівництво КПРС буде радше намагатись маневрувати між різними силами, то прикручуючи, то, часово, звільняючи гайки. У свій час колишній президент США Джон Кеннеді сказав, що "ті, які не допускають до мирної еволюції, роблять насильну революцію неминучою". (За газетою *Нью Йорк Таймс* з 11 лютого 1972). Можна думати, що цю лекцію запам'ятала також Москва. Недаром, наприклад, у грудні 1970 р. вона відмовилась дати тодішньому керівникові

94 польської компартії Гомулці допомогу для здушення робітничих страйків у Гданську і Щеціні, і доручила поступитись робітникам, оправдано побоюючись, що хто знає, яке полум'я може з таких страйків спалахнути.

Питання того, чи в СРСР прийде до повернення масового терору сталінського типу, або чи панівна диктатура втримуватиме радше в межах післясталінських двох десятиріч, має не тільки академічне значення. Це питання можливостей і форм боротьби нашого народу, точніше його самооборони і перетривання сучасного лихоліття. Тільки в умовах, що заіснували в Радянському Союзі після смерти Сталіна, могли народитись у нас шестидесятники, а відтак громадські і політичні діячі, що стали символами боротьби нашого народу останнього десятиріччя. Ще сьогодні, точніше від років ми є свідками великого двобою між, з одного боку, вождями КПРС, що розпоряджають мільйоновими арміями війська, танками, літаками, атомовою зброєю, кадрами КГБ, вислужниками і донощиками, і, з другого боку, одним російським письменником і одним російським академіком, — й остаточний результат того двобою далеко ще не відомий. На всякий раз він не закінчиться навіть ув'язненням, чи прогнанням з СРСР Солженіцина* і Сахарова, так само, як зовсім не закінчився бій між Україною і Москвою тим, що ув'язнили Мороза, Чорновола, Світличного, Шухевича, Караванського, Калинця, Стуса, Сверстюка, або тим, що здемобілізували Дзюбу. Бій триватиме далі, і вирішальне значення для нього матимуть розміри терору, що їх застосовуватиме комуністична влада у відношенні до своїх громадян. У такому пляні "еволюція" режиму диктатури, про яку говорить Медведев, чи часова перевага в керівних колах КПРС більше реакційних, неосталінських елементів, чи, знову елементів, які він називає "поступовими", серйозно впливатиме на можливості боротьби за громадянські свободи в цілому СРСР, а тим самим і на перспективи визвольної боротьби українського народу.

Правда, інші російські дисиденти, наприклад, Д. Панін на сторінках паризької газети *Русская Мысль* за 6 грудня 1973, оспороюють взагалі гіпотезу Медведева про існування т. зв. лібералів і сталіністів в ЦК КПРС. Вони кажуть, що поширювання таких поглядів дуже на руку Брежнєву, бо ставить його в позицію людини, якій, мовляв, треба поступатись, бо інакше прийдуть до влади більше реакційні кола, а в той же час усі вони сталіністи і надіяться від них уступок зовсім наївно. Така критика на адресу Медведева має багато логіки. Проте правда

*Стаття була написана перед виселенням Солженіцина з СРСР. — Ред.

знаходиться мабуть по середині. Ясно, що як сказано, усі вожді КПРС і мільйони їхніх співробітників хочуть зберегти існуючу систему, але методи їхні можуть бути різні. Історія вчить, що навіть у керівництві гітлерівської партії були різні погляди щодо того, якими засобами поневолювати український чи інші народи Сходу Європи. З подібними течіями треба рахуватися в сучасному керівництві КПРС, і їхні методи правління зовсім не байдужі для України, чи інших народів. Вони, з природи речі, будуть впливати на характер і форми визвольної боротьби.

Висновок з того такий, що, хоч гасло революції і розвалу імперії як шлях до самостійності України наскрізь раціональне, проте відповіді на питання, як же бути народів до часу, коли утворяться умови для революції і якими засобами її прихід підготовляти, воно не дає. Бо революції приходять раз на десятиріччя, або й рідше, а в міжчасі народ мусить жити й боротися. Угорська революція в 1956 році, подібно як спроба Чехо-Словаччини звільнитись від контролю Москви в 1968 році, не вдалися, але народи обох держав мусіли виробити філософію інших форм опору, що дозволить їм перетривати. І не тільки перетривати. У сучасному становищі на рідних землях йдеться про оборону елементарних прав українського народу, про його рідну мову, культуру, традицію, врешті про його історичну територію, отже усе, що як вище сказано, зумовляє саме існування повноцінної нації, вкінці про створення передумов для вирішальної боротьби за визволення.

Ця проблема має ще інший аспект. В 1971 році Лешек Колаковський висловив на сторінках паризької *Культури* (ч. 6) такий погляд: "Думкою, що сучасна форма соціалізму є така непорушна, що її можна знищити тільки одноразовим ударом, що отже жодні частинні зміни по-суті не є змінами у суспільному сенсі, такою думкою можна легко оправдати опортунізм і всяке свинство... Принципу, що, мовляв, системи не вдасться реформувати, можна легко ужити для розгрішення всякого боягузтва, пасивності, співпраці зі злом".

Не треба хіба пояснювати, що українцям, з огляду на нашу національну вдачу ("встоятись не було сили", "моя хата скраю", "не тратьте куме сили") — така філософія дуже близька. Інакше важко було б зрозуміти, чому так швидко після погромів минулих двох років, на сцену українського життя в УРСР, вийшло не тільки так багато креатур, що, на кивок з Москви, лають усе, що було досягнене народом за останнє десятиріччя, але й армія пристосованців, яка не допускає й думки про будь-яку боротьбу.

96 А втім треба пам'ятати, що новий період в нашій найновішій історії створили люди типу Симоненка, Чорновола, Мороза, Караванського, чи Дзюби не тільки тому, що вони мали громадську мужність виступити в обороні національної гідності, але також тому, що вони зрозуміли, що навіть в контрольованій тоталітарною диктатурою дійсності, можна дати народові проєкцію і перспективу боротьби та вказати їй безпосередні цілі і форми.

Звідси висновок, що на сучасному, новому етапі, який слідує після репресій 1972 і 1973 років, перспективи українського народу залежатимуть від того, чи знайдуться на батьківщині люди, які, в теперішніх, ще більше звужених апаратом терору, умовах, знайдуть мужність і форми боротьби за народні інтереси. Пасивно чекати на революцію і не вести боротьби, — було б втечею від дійсності, а визнати, що в сучасній дійсності немає можливостей опору — було б капітуляцією перед ворогом. Не забуваймо, що найбільші за весь час більшовицького панування жертви мала наша нація в 1930-их роках, коли виглядало, що її воля самооборони була тотально спаралізована.

У своїй новій книзі про радянські концентраційні табори Солженіцин ставить риторичне питання: Що було б, коли б під час масових арештів і розстрілів людей в 30-их роках, громадяни СРСР не сиділи, трясучись від страху, у своїх квартирах і чекаючи стукоту у двері, але організували б у кожному домі групи самооборони, озброївшись в сокири, ножі і долота? Чи і тоді, каже він, органи КГБ відважилися б масово арештувати людей? Солженіцин відповіді не дає, але кожному ясно, що масового опору населення органи безпеки зламати не могли б.

Сьогодні на українських землях становище інше, але небезпеки, що грозять нації, — не менш серйозні. Рівночасно однак також сьогодні існують умови для того, щоб у ширшому, солідарному фронті, українські патріоти могли їм протиставитись.

ПОРТИ АРХІПЕЛАГУ (I)

РОЗДІЛ З КНИЖКИ *АРХІПЕЛАГ ГУЛАГ*

Олександр Солженіцин

Розгорніть на великому столі простору мапу нашої Батьківщини. Поставте масні чорні крапки на всіх обласних містах, на всіх залізничних вузлах, на всіх перевальних пунктах, де кінчаються рейки і починається ріка або повертає ріка й починається піша стежка. Що це? вся мапа засиджена заразними мухами? Оце ж у вас і вийшла величава мапа портів Архіпелагу.

Це, правда, не ті феєричні порти, куди принадував нас Олександр Грін, де п'ють ром у тавернах і залицяються до красунь. І ще не буде тут — теплого блакитного моря (води для купання тут — літр на особу, а щоб зручніше митися — чотири літри на чотирьох в один таз, і відразу мийтеся!). Але всієї іншої портової романтики — бруду, паразитів, лайки, баламутства, багатомовности і бійок — тут з верхом.

Мало який зек не побував на трьох-п'ятьох пересилках, багато хто пам'ятає їх з десяток, а *сини* ГУЛагу налічать без труду й півсотні. Тільки переплутуються вони в пам'яті всім своїм подібним: неграмотним конвоєм; непутящими викликами за *справами*; довгим чеканням під палючим сонцем або під осінньою мжичкою; ще довшим *шмоном** з роздяганням; неохайним стрижінням; холодними слизькими лазнями; смердючими вбиральнями; смердючими коридорами; завжди тісними, задушливими, майже завжди темними й вогкими камерами; теплою людського м'яса з обох боків коло тебе на підлозі чи на нарах; бильцями в головах, збитими з дощок; сирым, майже пливким хлібом; баландою, звареною наче б з силосу.

А в кого пам'ять чітка і відливає спогади один від одного

*Шмон — обшук. (Скрізь позначені зірочками — примітки перекладача. Авторські примітки позначені числами).

окремо, — тому тепер і по країні їздити не треба, вся географія добре уклалася в нього за пересилками. Новосибірськ? Знаю, був. Міцні такі бараки, рублені з товстих колод. Іркутськ? Це де вікна кілька разів цеглою закладали, видно, які при царі були, і кожну кладку окремо, і які продухвини лишилися. Вологда? Так, стара будівля з вежами. Убиральні одна над одною, а дерев'яні перекриття гнилі, і з верхніх так і тече на нижніх. Усмань? А як же. Вошива, вонюча тюрюга, будова стародавня з склепіннями. А її ж набивають так, що коли на етап почнуть виводити — не повіриш, де вони тут усі містилися, хвіст на півміста.

Такого знавця ви не ображайте, не скажіть йому, що знаєте, мовляв, місто без пересильної тюрми. Він вам точно доведе, що міст таких немає, і його буде правда. Сальськ? Так там в КПЗ* пересильних тримають, спільно з тими, що під слідством. І в кожному райцентрі — так, чим не пересилка? У Соль-Ілецьку? Є пересилка! У Рибинську? А тюрма ч. 2, колишній монастир? Ох, спокійна, двори мошені, порожні, старі плити в моху, у лазні цебрики дерев'яні, чисті. У Читі? Тюрма ч. 1. У Наушках? Там не тюрма, але табір пересильний, те саме. У Торжку? А на горі, у монастирі теж.

Та зрозумій ти, чоловіче добрий, не може бути міста без пересилки! Таж суди працюють усюди! А в табір як їх везти — в повітрі?

Звичайно, пересилка пересилці не рівня. Але яка ліпша, яка гірша — годі дійти згоди. Зберуться три-чотири зеки, і кожен *хвалить* обов'язково "свою".

— Та хоч Івановська не яка вже й славна пересилка, а розпитайся тих, хто там сидів зимою з 37 на 38. Тюрму *не опалювали* — і не те що не мерзли, а на верхніх нарах лежали роздягнені. Видавлювали всі скла у вікнах, щоб не задихнутися. У 21 камері, замість належних двадцяти чоловіка, сиділо *триста двадцять три!* Під нарами стояла вода, і настелені були дошки по воді, на цих дошках і лежали. А з вибитих вікон саме туди морозом і тягне. Взагалі там, під нарами, була полярна ніч: ще ж світла ніякого, геть усе світло загородили, хто на нарах лежав і хто між нарами стояв. Проходом до параші пройти не можна було, лазили краями нар. Харч не людям давали, а на десятку. Як хтось з десятки помер — його засунуть під нари і тримають там, аж поки смердить. І на нього одержують норму. І все це ще можна б терпіти, так вертухів** як скипидаром підмазали — і з

*КПЗ — комната предварительного заключения (кімната попереднього ув'язнення).

** Вертухай — коридорний наглядач у тюрмі.

камери в камеру так і ганяли, так і ганяли. Ледве вместишся — "Падйом! Переходь у другу камеру!" І знову місце хапай. А чому там склалося таке перевантаження — три місяці в лазню не водили, розвели вошей, од вошей — язви на ногах і тиф. А з-за тифу наклали карантену, і етапів чотири місяці не відправляли.

— Так це ж, хлоп'ята, не в Іванівській справа, а справа в році. У 37-38, звичайно, не те що зеки, каміння пересильне стогнало. Іркутська теж — не якась там особлива пересилка, а в 38 лікарі не насмілювалися і в камеру заглянути, лише по коридору йдуть, а вертухай кричить у двері: "Котрі без пам'яті — виходь!"

— У 37, хлоп'ята, усе це сунуло через Сибір на Колиму й упиралося в Охотське море та у Владивосток. На Колиму пароплави спромогалися тільки тридцять тисяч на місяць відвозити — а з Москви гнали й гнали, не зважаючи на це. Ну, зібралось сто тисяч, зрозумів?

— А хто рахував?

— Кому треба, ті рахували.

— Якшо владивостоцька транзитка, то в лютому 37 там було не більше сорока тисяч.

— Та по кілька місяців там загрузали. Блошиці по нарах ішли, як сарана! Води — півпитуна на день: нема її, возити нікому! Ціла зона була корейців — всі на дезинтерію вимерли, всі! З нашої зони кожного ранку по сто чоловіка виносили. Будували морг — так запрягалися зеки у вози і так камінь возили. Сьогодні ти везеш, завтра тебе туди ж таки. А восени навалився сипнячок теж. То і в нас так: мертвих не віддаємо, поки не завоняється — пайку на нього одержуємо. Ліків — ніяких. На зону ліземо — дай ліків! — а з вишок стрілянина. Потім збрали тифозних в окремий барак. Не всіх туди носити встигали, але й звідти мало хто виходив. Нарі там — двоповерхові, так з других нар він же в гарячці не може до вітру злізти — на нижніх ле! Тисячі півтори там лежало. А санітарами — блатарі, у мертвих зуби золоті рвали. Та вони й у живих не стіснялися...

— Та що ви все ваш тридцять сьомий та тридцять сьомий? А сорок дев'ятого у бухті Ваніно, у п'ятій зоні — не хочете? Тридцять п'ять тисяч! І — кілька місяців! — знову ж на Колиму не впорувалися. Та кожної ночі з барака в барак, із зони в зону чомусь переганяли. Як у фашистів: свист! крик! — "виходь без останнього!" І все бігом! Тільки бігом! За хлібом сотню гонять — бігом! за баландою — бігом! Посуду не було жодного! Баланду у що хочеш бери — у полу, в долоні! Воду цистернами

100 привозили, а розливати нема в що, так струмом поливали, хто рот підставить — твоя. Почали битися коло цистерни — з вишки вогонь! Ну, чисто як у фашистів. Приїхав генерал-майор Дерев'янка, Начальник УСВИТЛ-а,¹ вийшов до нього перед натовпом військовий літун, розірвав на собі гімнастюрку: "У мене сім бойових орденів! Хто дав право стріляти на зону?" Дерев'янка каже: "Стріляли і *будемо стріляти*, доки ви поводитися не навчитеся".²

Ні, хлоп'ята, усе це — не пересилки. Візьмімо не який особливий рік, візьмімо 47, — а на Кіровській запихали людей у камеру два вертухи чобітьми, і тільки так могли двері зачинити. На триповерхових нарах у вересні (а Вятка — не на Чорному морі), усі сиділи голі від спеки — тому *сиділи*, що лежати місця не було: один ряд сидів у головах, один у ногах. А в проході на підлозі — у два ряди сиділи, а між ними стояли, потім мінялися. Торби тримали в руках або на колінах, покласти нема куди. Тільки блатні на своїх *законних* місцях, другі нари при вікні, лежали просторо. Блошиць було стільки, що кусали вдень, пікірували просто зі стелі. І отак тиждень терпіли і місяць.

Хочеться і мені втрутитися, розповісти про Червону Пресню не в серпні 45,³ а в літо Перемоги, та соромлюся: у нас усе таки на ніч ноги якось простягали, і блошиці були помірні, а всю ніч при яскравих лампах, від спеки голих і спотілих, мухи кусали — так це ж не в рахубу, і хизуватися соромно. Обливалися ми потом від кожного руху, після їжі просто лилося. У камері, небагато більшій від середньої житлової кімнати, містилося сто осіб, стиснуті були, ступити на підлогу ногою теж не можна. А двоє маленьких віконць були загороджені намордниками з листової бляхи, це на південний бік, вони не те що не давали руху повітря, а від сонця розжарювалися і в камеру пашили спекою.

Як пересилки всі безтолкові, так і розмова про пересилки безтолкова, так і цей розділ, напевно, вийде: не знаєш, за що найперше вхопитися, про котру оповідати, про що насамперед.

¹ УСВИТЛ — Управление Северо-Восточных Исправительно-трудовых Лагерьей (Управління Північно-східніх Виправно-трудових Таборів, тобто колимських).

² Гей, "Трибунале Восних Злочинів" Бертрана Рассела! Як же це ви, як же це ви матеріальчик не берете? Либонь вам не пасує?

³ Цю пересилку із знаменитим революційним ім'ям москвини знають мало, екскурсій туди немає, та які там екскурсії, коли вона *працює*. А близько ж і подивитися, нікуди не їхати! — від Новохорошевського шосе по кружній залізниці палицею кинути.

Нестерпно людині, невідгдно й ГУЛагові, — а от же осідають люди на місяці. І робиться пересилка сутою фабрикою: пайки хліба несуть навалом на будівельних носилах, на яких цеглу носять. І баланду, що парус, несуть у шостивідерних дерев'яних бочках, прохопивши вушка ломом.

Напруженіша й одвертіша від багатьох була Котласька пересилка. Напруженіша тому, що вона відкривала шляхи на весь європейський російський північний схід, одвертіша тому, що це було вже глибинно в Архіпелазі, і нема перед ким критися. Це була просто дільниця землі, поділена загородами на клітки, і клітки всі замкнені. Хоч тут уже густо селили мужиків, коли засилали в 30 (треба думати, що даху над ними не бувало, тільки тепер нема кому розповісти), однак і в 38 далеко не всі містилися в тендітних одноповерхових бараках з обаполів, критих... брезентом. Під осіннім мокрим снігом і в заморозки люди жили тут просто проти неба на землі. Правда, їм не давали дубіти непорушно, їх весь час рахували, бадьорили перевітками (бувало там 20 тисяч чоловіка одночасно) або несподіваними нічними обшуками. — Пізніше в цих клітках розставляли шатра, в інших зводили зруби — висотою на два поверхи, але щоб розумно здешевити будівництво — міжповерхових перекриттів не клали, а відразу громадили шостиповерхові нари з вертикальними драбинками по бортах, по яких доходяги й мусіли були дряпатися, як матроси (устаткування більш відповідне для корабля, ніж для порту). — Узимку 1944-45 року, коли всі були під дахом, містилося тільки сім з половиною тисяч, з них помирало на день — п'ятдесят чоловіка, і носила, що носили в морг, не відпочивали ніколи. (Заперечать, що це цілком стерпно, смертність менше відсотка на день, і при такому стані людина може витягнути до п'яти місяців. Так, але й головна косовиця — таборова праця, також ще не починалася. Ця втрата на дві третини відсотка на день становить чисту *ушуку*, і не на кожному овочевому складі її дозволять).

Чим глибше туди, в Архіпелаг, тим разючіше бетонові порти перетворюються на пристані на палях.

Карабас, таборову пересилку під Карагандою, ім'я якої стало прозивним, за кілька літ пройшло півмільйона людей (Юрій Карбе був там у 1942 році зареєстрований уже в 433 тисячі). Пересилка складалася з глиняних низьких бараків з земляною підлогою. Щоденна розвага полягала в тому, що всіх виганяли з речами надвір, і малярі білили підлогу і навіть

102 малювали на ній килимки, а увечорі зеки лягали і боками своїми стирали і білення й килимки.⁴

Княж-Погостський пересильний пункт (63° північної широти) склався з куренів, утверджених на болоті! Каркас із жердин охоплювано драним брезентовим наметом, що не досягав землі. Всередині куреня були подвійні нари, з жердин таки (погано відчищених від суччя), у проході — наслано жердок. Через поміст удень хлюпало рідке багно, уночі воно замерзало. У різних місцях зони переходи теж ішли по хитких гнучих жердочках, і люди, незграбні від слабости, тут і там валилися в воду й мокречу. У 38 році в Княж-Погості годували весь час тим самим: затирухою з круп'яної січки і риб'ячих кісток. Це було зручне, бо мисок, горнят і ложок не було на пересильному пункті, а в самих арештантів і поготів. Їх підгнали десятками до котла і клали затируху черпаками в кашкети, в шапки, в поли одежі.

А на пересильному пункті Вогвоздіно (за кілька кілометрів від Усть-Вимі), де сиділо одночасно п'ять тисяч людей (хто знав Вогвоздіно до цього рядка? скільки таких невідомих пересилок? а помножите їх на п'ять тисяч!) — у Вогвоздіно варили рідке, а мисок теж не було, одначе викрутилися (чого не подолає наша кмітливість!) — баланду видавали в *лазняних цебриках* на десять чоловіка відразу, даючи їм змогу сьорбати навипередки.⁵

Правда, у Вогвоздіно більше року ніхто не сидів. (3 рік — бувало, якщо доходяга і всі табори від нього відмовляються).

Фантазія літераторів убога перед тубільним буттям Архіпелагу. Коли хочуть написати про тюрму з найбільшим докором, найчорніше — то колють очі завжди *парашею*. Параша! — це стало в літературі символом приниження, смороду. О, легковажні! Та хіба параша — зло для арештанта? Це наймилосердніша вигадка тюремників. Весь жах і починається з тієї миті, коли параші в камері *нема*.

У 37 році по деяких сибірських тюрмах *не було параш*, їх не вистачало! Їх не виготовили наперед стільки, сибірська промисловість не встигала за шириною тюремного вилову. Для новостворених камер не знайшлося парашних бачків на складах. У камерах же старих були параші, але — стародавні, маленькі, і

⁴ Карабас з усіх пересилок найдостойніший був стати музеєм, але, яка шкода, уже не існує: на його місці — завод залізо-бетонних виробів.

⁵ Галино Серебрякова! Борисе Дьяков! Алдан-Семйонов! Ви не сьорбали з лазняного цебрика вдесятьох? Розуміється, і в ту мить ви не знижувалися б до "тваринних потреб" Івана Денисовича? І в стовпиші над лазняним цебриком ви думали б тільки про рідну партію?

тепер довелося їх розсудливо винести, бо для нового поповнення вони стали як ніщо. Так, якщо Мінусінська тюрма була здавна побудована на 500 осіб (Володимир Ілліч не побував у ній, він їхав вільно), а тепер у неї вмістили 10 тисяч, то значить — і кожна параша мусіла збільшитися у 20 разів! Але вона не збільшилася...

Наші російські пера пишуть згрубша, у нас пережито громадища, а не описано й не названо майже нічого, але для західніх авторів з їх розгляданням через сочку клітинки буття, з перебовтуванням аптечного каламарчика в снопі проєктора — це ж епопея, це ще десять томів "Шукання втраченого часу": оповісти про сум'яття людського духу, коли в камері двадцятикратне переповнення, а параші немає, а до вітру водять на добу раз! Звичайно, тут багато фактури, їм не відомої: вони не знайдуть виходу мочитися в брезентову кобку і зовсім уже не зрозуміють поради сусіда мочитися в чобіт! — а тим часом це — порада багатодосвідченої мудрости, і ніяк не означає псуття чобота, і не зводить чобіт до відра. Це значить: чобіт треба зняти, перевернути, тепер загорнути халяву назовні — і от утворюється кругло-жолобчаста, така бажана місткість! Але зате скількома психологічними звивинами західні автори збагатили б свою літературу (без усякого ризику банально повторити прославлених майстрів) якби тільки знали розпорядок тієї ж таки Мінусінської тюрми: для одержання харчу видана одна миска на чотириох, а води до пиття наливають горня для людини на день (горнята є). І ось один з чотириох спромігся використати спільну миску для полегшення внутрішнього тиску, а перед обідом відмовляється віддати свій запас води на миття цієї миски! Який конфлікт! Яка сутичка чотириох характерів! Які нюанси! (І я не жартую. Отак і оголюється дно людини. Тільки російському перу не охота це описувати, і російському окові ніколи це читати. Я не жартую, бо тільки лікарі скажуть, як місяці в такій камері нищать здоров'я людини, хоча б її навіть і не розстріляли при Єжові і реабілітували при Хрущову)

Ну от, а ми мріяли відпочити й випростатися в порту! Кілька діб затиснені й зкорчені в купе століпина — як ми мріяли про пересилку! Що тут ми потягнемось, випростаємось. Що тут ми досхочу поп'ємо і водички й кип'ячу. Що тут не змусять нас викупувувати у конвою свою ж пайку своїми речами. Що тут нас нагодують гарячою стравою. І, нарешті, що в лазеньку поведуть, ми обіллємось гаряченьким, перестанемо чухатися. І в воронку нам боки оббивало, кидало від борта до борта, і кри-

104 чали на нас "Взяц-ца під руки!", "Взяц-ца за п'ятки!", а ми бадьорилися: нічого-нічого, скоро на пересилку! а вже там...

А тут як щось і здійсниться до нашої мрії, так однаковимось загиджене.

Що чекає нас у лазні? Цього ніколи не відгадаєш. Раптом стригти наголо жінок (Червона Пресня, 1950 рік, листопад). Або нас, череду голих чоловіків, пускають під стрижіння самим перукаркам. У вологодській парні опасиста тьотя Мотя кричить: "Становись, мужики!" і всю лаву вкриває з рури парою. А іркутська пересилка сперечається: природі більше відповідає, щоб уся обслуга в лазні була чоловіча, і жінкам між ногами щоб промазував санітарним квачем — мужик. Або на новосибірській пересилці зимою в холодному помешканні для наamilювання з кранів іде сама тільки холодна вода; арештанти зважуються вимагати начальство; приходить капітан, підставляє, не гидуючи, руку під крант: "А я кажу, що вода — гаряча, зрозуміло?" Уже надокучило оповідати, що бувають лазні й зовсім без води; що в просмажувальщі згоряють речі; що після лазні примушують бігти босоніж і голяком по снігу за речами (контррозвідка 2 Білоруського фронту в Бродничах, 1945).

З перших таки кроків у пересилці ти помічаєш, що тут тобою будуть володіти не наглядачі, не погони й мундири, які все таки якось та тримаються якогось писаного закону. Тут володіють вами — *придурки* пересилки. Тут похмурий лазебник, котрий прийде за вашим етапом: "Ну, пішли митися, панове фашисти!"; і той нарядчик з фанерною дощечкою, який очима по нашій лаві пасе й підгонить; і той виголений, але з чубчиком *вихователь*, який газеткою скрученою себе по нозі поляпує, а сам кидає оком на ваші мішки; і ще інші, не відомі вам пересилочні придурки, які рентгеновськими очисами так і прошивають ваші валізи, — до чого ж вони один на одного подібні! і де ви вже всіх їх бачили на вашому короткому етапному шляху? — не таких чистеньких, не таких повмиваних, але такої ж худоби мордатой з безжалісним вискалом зубів?

Ага-а! Та це ж знову *блатні!* Це ж знову оспівані утьосовські *вуркагани!* Це ж знову Женька Жоголь, Сьрьога-Зверь і Дімка-Кішкеня, лише що вони вже не за ґратами, повмивалися, одяглися в довірених від держави осіб і з *понтом*⁶ пильнують дисципліни — уже нашої. Як удивлятися в ці морди з уявою, то можна навіть уявити, що вони — від російського нашого кореня, колись були сільськими хлоп'ятами, і батьки їх звалися Кли-

⁶ "З понтом" — з дуже важливим (але фальшивим) виглядом.

мами, Прохорами, Гуріями, і вони будовою навіть на нас подібні: дві ніздрі, дві райдужні обводочки в очах, рожевий язик, щоб заковтувати їжу і вимовляти деякі російські звуки, тільки укладані в зовсім нові слова.

Кожен начальник пересилки домізкується до цього: за всі штатні роботи платню можна виплачувати родичам, що сидять дома, або ділити між тюремним начальством. А з *соціально-близьких* — тільки свисни, скільки хочеш охочих виконувати цю роботу за те тільки, що вони на пересилці *зачаляться*, не поїдуть у шахти, на рудні, в тайгу. Усі ці нарядчики, писарі, бухгалтери, вихователі, лазебники, перукарі, комірники, кухарі, посудомії, пралі, кравці до латання білизни — це вічно-пересильні, вони одержують тюремну пайку і числяться в камерах, решту вареного й смаженого вони й без начальства виловлять зі спільного котла чи з *сидорів* пересиланих зеків. Всі ці пересилочні придурки не без підстав уважають, що ні в якому таборі їм не буде ліпше. Ми приходимо до них ще не домазані, і вони з насолодою шинють нас у дурні. Вони нас тут і обшукують, замість наглядачів, а перед обшуком пропонують здавати гроші на збереження, і серйозно пишуть якийсь там список — і тільки ми й бачили цей список разом з грошениама! "Ми гроші здавали!" "Кому?" — дивується прийшлий офіцер. "Та ось тут був якийсь!" "Хто ж саме?" Придурки не бачили... "Пощо ж ви йому здавали?" "Ми думали..." "Індик думав! Менше думати треба!" Все. — Вони пропонують нам залишити речі в прилазнику: "Та ніхто у вас не візьме! кому вони потрібні!" Ми залишаємо, таж у лазню й не понесеш. Вернулися: джемперів нема, рукавиць хутряних нема. "А який джемпер був?" "Сіренький..." "Ну, значить, митися пішов!" — Вони й *чесно* беруть у нас речі: за те, щоб валізу взяти в каптьорку на схорону; за те, щоб нас упхнути в камеру без блатних; за те, щоб скоріше відправити на етап; за те, щоб довше не відправляти. Вони тільки не грабують нас одверто.

— "Так це ж не блатні! — роз'яснюють нам знавці серед нас. — Це — *суки*,* що служити пішли. Це — вороги *чесних злодіїв*. А чесні злодії — ті в камерах сидять. Але до нашого кролячого розуміння це якось то туго доходить. Звички ті самі, татуювання те саме. Може, вони й вороги *тих*, так і нам же вони не друзі, он що...

А тим часом посадили нас на подвір'ї під самі вікна камер. На вікнах намордники, не заглянеш, але звідти хрипко-добро-

* Суки — ті з блатних, що зрадили злодійський закон і пішли на службу до тюремного начальства.

зичливо нам радять: "Мужички! Тут порядок такий: відбирають на шмоні все сипке — чай, тютюн. У кого є — шмагайте сюди, нам у вікно, ми потім віддамо". Що ми знаємо? Ми ж фраєри й крілики. Може, і правда — відбирають чай і тютюн. Ми ж читали у великій літературі про загальну арештантську солідарність, в'язень не може обдурювати в'язня! Звертаються симпатично — "мужички!" І ми *шмагаємо* їм капшуки з тютюном. Чистопородні злодії хапають — і сміються з нас: "Ех, фашистидурники!"

Ось якими гаслами, хоч і не повішеними на стінах, зустрічає нас пересилка: "Правди тут не шукай!" "Усе, що маєш, — доведеться віддати!" Усе доведеться віддати! — це повторюють тобі і наглядачі, і конвоїри, і блатарі. Ти пригноблений своїм непосильним строком, ти думаєш, як тобі віддихнути, а всі навколо тебе думають, як тебе пограбувати. Усе складається так, щоб погнобити політичного, і без того пригнобленого й покинутого. "Усе доведеться віддати..." — безнадійно хитає головою наглядач на Горьківській пересилці, і Анс Бернштейн з полегшенням віддає йому командирську шинелю — не просто так, а за дві цибулини. Пощо ж нарікати на блатних, коли всіх наглядачів на Червоній Пресні ти бачиш у хромових чоботях, яких їм ніхто не видавав? Це все *курочили* по камерах блатні, а потім *штовхали* наглядачам. Пощо ж нарікати на блатних, коли *вихователь* КВЧ⁷ — блатний і пише *характеристики* на політичних (Кемперпункти)? Чи в Ростовській пересилці шукати управи на блатних, коли це їх споконвічний рідний курінь?

Кажуть, у 1942 році на Горьковській пересилці арештант-офіцери (Гаврилов, воєнтехнік Шебетін та ін.) все таки підвелися, били злодіїв і змусили їх посмирнішати. Але це завжди сприймається як легенда: чи в одній лише камері посмирнішати? чи надовго посмирнішати? а куди ж дивилися блакитні кашкети, що *чужі* б'ють *близьких*? Коли ж оповідають, що на Котлаській пересилці у 40 році кримінальні у черзі біля ларка виривали гроші з рук політичних і ті почали їх бити так, що годі було зупинити, і тоді на оборону блатних увійшла в зону охорона з кулеметами, — у цьому вже не будеш сумніватися, це — як улите!

Нерозумні родичі! — вони там метушаться на волі, гроші позичають (бо таких грошей дома не було) і шлють тобі якісь речі, шлють продукти — остання лепта вдови, але — дар отрує-

⁷ КВЧ — Культурно-виховна частина. Частина, відділ таборової адміністрації.

ний, через те що з голодного, зате вільного він робить тебе неспокійним і боязким, він позбавляє тебе того просвітлення, що почалося, тієї стигліючої твердості, що одні тільки й потрібні перед спуском у безодню. О, мудра притча про верблюда і вушко голки! У небесне царство звільненого духу не дають тобі пройти ці речі. І в інших, з ким привіз тебе воронок, ти бачиш ті ж мішки. "Куток сволоти" — уже у воронку бурчали на нас блатні, але їх було двоє, а нас півсотні, і вони покишо не чіпали. А тепер нас другу добу тримають на пресненському вокзалі, на брудній підлозі, з підібганими від тісноти ногами, однак ніхто з нас не спостерігає життя, а всі клопочуться, як здати на схорону валізи. Хоч здати на схорону вважається нашим правом, але піддаються нарядчики тільки тому, що тюрма — московська, і ми ще не всі втратили московський вигляд.

(Закінчення буде)

Міжнародна хроніка

Р. К.

■ 10 лютого 1974 американська соціал-демократична партія помістила односторінкове платне оголошення в газеті *Нью-Йорк Таймс* з нагоди вручення академікові А. Сахарову нагороди ім. Нормана Томаса — за його заходи на захист миру у світі. В оголошенні надрукований текст листа Сахарова до соціал-демократів з подякою за нагороду. В листі він м. ін. висловив також вимогу до уряду СРСР звільнити політичних в'язнів, в тому числі Валентина Мороза і Леоніда Плюща.

■ Американська газета *Стар Леджер* з Ньюарку надрукувала 11 лютого ц. р. повідомлення французької агенції Франспрес про появу есею Михайла Осадчого *Більмо* французькою мовою. В дописі подано короткі уривки з твору і біографію автора, який сьогодні перебуває в радянському концтаборі.

■ В останніх місяцях появилися у трьох публікаціях лівого напрямку статті на українську тему. Місячник *Міжнародний соціалізм*, який виходить в Англії, надрукував в числі за грудень 1973 статтю п. н. "Суди і фермент в СРСР", у якій описує арешти на Україні і загальну ситуацію в Радянському Союзі. Американська газета троцькістського напрямку *Воркерс вангард* надрукувала 10 жовтня м. р. довшу статтю п. н. "Сіонізм і націоналізм в Росії Брежнева", в якій аналізується національне питання в СРСР з наголосом на українську проблематику. Автори статті заявляють, що їхня група обстоює вимогу самовизначення неросійських народів СРСР. *Інтреконтинентал прес*, тижневик найбільшої троцькістської групи в США, повідомив про протестний лист українських жінок з Мордовського концтабору до Об'єднаних Націй. 24 січня ц. р. у відповідь на кампанію лівих груп в обороні українських в'язнів, американська компартія надрукувала довшу статтю проти троцькістів у своїй газеті *Дейлі ворлд*. Стаття натавровує їх за виступи в обороні Чорновола, Плюща, Світличного і Сверстюка, — які, на думку американської компартії — є ворогами соціалістичної демократії.

■ Китайська пресова агенція *Шинва* з 18 січня ц. р. поширила комунікат "Неспокій у світі — ситуація прекрасна". Подаючи прогнозу на 1974 рік, вона дає таку характеристику національного питання в СРСР: "Люди різних національностей Радянського Союзу пішли на страйки, демонстрації, бунтувалися і в різний спосіб виявляли своє незадоволення ревізіоністичним, соціал-фашистівським режимом. Тисячі були заборонені в "божевільні", концтабори і в тюрми. Але чим більше жорстокі репресії, тим сильніший резистанс".

■ *Нью-Йорк Таймс* повідомив 3 лютого ц. р. про протест ченців Почаївської лаври з приводу заходів режиму перетворити Лавру в музей атеїзму. Лист, датований 25 вересня 1973 був висланий на адресу Владимира Куроедова, голови Ради для релігійних справ.

■ У своєму черговому комунікаті за 13 лютого ц. р. Центр французько-українських студій у Парижі інформує за Пресовою службою ЗП УГВР м. ін. про суд над Василем Лісовим і Євгеном Пронюком, а також над Зоріяном Попадюком та про перевезення Івана Світличного до табору в Чусові. Комунікати центру видаються французькою мовою для преси і пресових агентств. У цьому ж комунікаті є також інформація, що її подала французька газета *Ле Монд* за 31 січня про те, що в м. Турині утворився міжнародний комітет видатних кінорежисерів для оборони останньо арештованого українського кінорежисера Сергія Параджанова. Там же повідомляється також, що в Парижі зорганізувався комітет математиків для оборони професорів Плюща та Шихановича.

■ Український Конгресовий Комітет Америки надрукував англomовну брошуру з нагоди 56 роковин проголошення самостійності Української Народної Республіки 22 січня 1918 р. В брошурі дається короткий огляд історії України, зокрема подій найновішого минулого, включно з інформаціями про найновіші вияви визвольної боротьби українського народу. Подано м. ін. також фотостатичні відбитки фрагментів текстів Третього універсалу Української Центральної Ради українською, російською і жидівською мовами. Окреме місце в брошурі займають інформації про щорічні святкування дня самостійності України в США, відзначування тих роковин в конгресі США проклямаціями губернаторів окремих штатів США і посадників міст. Брошура численно ілюстрована, в тому також знімками провідних діячів українського визвольного руху — Михайла Грушевського, Симона Петлюри, а далі Валентина Мороза, Івана Світличного, Вячеслава Чорновола, Юрія Шухевича, Леоніда Плюща, Ігоря Калинця, Святослава Караванського, Надії Світличної, Євгенії Шабатури та Євгена Сверстюка.

СТОРИЧЧЯ НТШ

ЗАУВАЖЕННЯ ДО СТАТТІ ПРОФ. О. ПРИЦАКА ПРО НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Любомир Винар

У грудневому числі журналу *Сучасність* (ч. 12, 1973) появилася стаття проф. Омеляна Прицака н. т. "Наукове Товариство ім. Шевченка і його сторіччя". Шан. автор у своїй статті висловив певні думки і узагальнення, які заслуговують на докладніший розгляд. Подані деякі дані у статті про діяльність НТШ вимагають спростування. Згадана стаття являється українською версією доповіді проф. О. Прицака, яку він виголосив англійською мовою на ювілейній науковій конференції присвяченій сторіччю НТШ в Гарвардському Університеті 11 жовтня 1973 року. Конференцію підготували Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, Українська Вільна Академія Наук, Українське Історичне Товариство при співучасті Історично-Філософічної Секції НТШ. На цьому місці бажаю згадати про основну мету цієї наукової конференції¹.

Організатори цієї імпрези бажали в першу чергу науковими доповідями відзначити і вшанувати 100-ліття НТШ, ознайомити американський науковий світ з довголітньою науковою діяльністю Товариства і врешті спопуляризувати НТШ і його краші традиції серед молоді генерачії українських науковців і студентів. Програму конференції поділено на дві частини — англійську й українську. Саме на англомовній сесії проф. О. Прицак виголосив свою доповідь, яка була одинокою доповіддю про НТШ англійською мовою. Вона і мала познайомити американський академічний світ в Гарвардському Університеті із 100-літньою діяльністю НТШ.

Наші завваги треба започаткувати від справи періодизації історії НТШ. Шан. автор твердить, що "Історію НТШ у Львові можна поділити на два періоди: 1894-1913 — тобто під керівництвом М. Грушевського... та НТШ між двома війнами" (стор. 54). Як відомо "Товариство ім.

¹ Програму конференції підготував окремих комітет у складі проф. О. Оглоблина з рамені УВАН, проф. О. Прицака від УНІ, проф. Я. Падоха від ІС НТШ і проф. Л. Винара від УІГ. Автор цих рядків, як один з організаторів конференції, був перешкоджений і не міг взяти в ній участі.

Шевченка” перетворилося на Наукове Товариство ім. Шевченка у березні 1892 року. Отже періодизація, яку пропонує автор, не включає роки 1892 і 1893, в яких Товариство вже провадило свою наукову діяльність. Отже не можна починати історію НТШ від 1894 року, як це сугерує автор. Проте найбільшим недомаганням доповіді-статті проф. О. Пріцака є замовчання діяльності НТШ після другої світової війни. Як відомо в 1947 році відновлено на чужині Наукове Товариство ім. Шевченка за ініціативою дійсних членів Товариства. Тоді започатковано видання *Енциклопедії Українознавства*, відновлено діяльність Секцій і *Записок НТШ*. Невже ж для проф. Пріцака перестало існувати НТШ в 1939 році? Якщо це так — тоді він повинен про це виразно написати. Якщо автор не уважав за доцільне бодай коротко схарактеризувати цей період НТШ і поінформувати американського слухача про видання *Енциклопедії Українознавства* — цієї фундаментальної книги знання про Україну — то він суб’єктивно підійшов до насвітлення історичного розвитку НТШ. У статті автора знаходимо дивну замітку, в якій говориться про “спроби відновити активність НТШ на еміграції після 1947-1952 р.” (стор. 59). Це дослівно все, що стосується діяльності НТШ після 1947 року. Ми вважаємо, що замовчання найновішого періоду діяльності Товариства у доповіді і статті присвяченій 100-літтю НТШ є невинуватим. Обов’язком дослідника є подавати факти, як вони відбулися й інтерпретувати головні події, що відносяться безпосередньо до історії НТШ.

Автор ілюструє свою статтю статистичними даними про видавничу діяльність НТШ до 1939 року і подає різні факти у розвитку Товариства. Стаття є без відповідних джерел і літератури і тому тяжко часами встановити, на якій основі прийшов автор до певних висновків. Автор пише, що Галицьке намісництво затвердило статут літературного “Товариства ім. Шевченка”, який опрацювали Дмитро Пильчиков і М. Драгоманов. Загально відомо, що остаточну редакцію статуту виготовив д-р К. Сушкевич. Про ці справи докладно пише д-р Ю. Герич у своїй праці “Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові” (*Український Історик*, ч. 1-2, 1973). Вичислюючи комісії НТШ, проф. Пріцак помилково пише, що Правничу комісію у 1906 році “перетворено на Статистичну” (стор. 54). У читача створюється враження, що від 1906 року в НТШ не було Правничої комісії. Натомість у *Хроніці НТШ* за 1907 рік виразно подано, що головою Статистичної комісії був проф. М. Грушевський, а Правничої проф. Ст. Дністрянський. Згодом, у зв’язку з постановням Правничого Товариства, ця комісія перестала існувати на відносно короткий час. У 1920-их роках Правничу Комісію НТШ очолював д-р В. Вергановський. Мовну комісію основано в 1900 році, а не 1898. Вираховуючи важливіші публікації комісій, автор забув згадати *Пам’ятки української мови та літератури* — видання Археографічної Комісії НТШ.

Насвітлюючи діяльність НТШ в міжвоєнні часи Шан. автор пише, що тоді “не було клімату для ширшої наукової діяльності. Галицьке

112 громадянство (де меценати були рідкістю!) було байдуже до потреб науки, хоч саме в тридцятих роках українська кооперація створила чималий народний економічний потенціал” (стор. 58). Таке узагальнення вимагає відповідного пояснення, а не лише обвинувачення галицької кооперації і громадянства.

Автор нічого не згадує про польську владу, яка підривала матеріальну базу НТШ і ставила великі перешкоди у розвитку наукової діяльності Товариства (докладніше у нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, 1970, стор. 70-71). Це правда, що в Галичині не було багато меценатів. Але є також правдою, що українська кооперація не була завжди байдужою до діяльності НТШ. Відомо наприклад, що у жовтні 1937 року відбулися наради між НТШ і представниками галицьких фінансових і економічних установ. Знаємо, що видання українознавчого журналу НТШ *Сьогочасне і Минуле*, про який Шан. автор не згадує, було фінансоване Центросоюзом і Ревізійним Союзом. Були й інші пожертви на наукові видання НТШ від українських економічних установ. Тут приходиться лише підкреслити, що, не зважаючи на незадовільну матеріальну базу в 1920-их і 30-их роках, Наукове Товариство розгорнуло жваву наукову діяльність.

Насвітлюючи діяльність і публікації членів НТШ під польською владою варто було б згадати фундаментальний *Атлас України і сумежних країв* В. Кубійовича, а також працю членів Товариства над першою українською енциклопедією — *Українською Загальною Енциклопедією*. Я погоджуюся з Шан. автором, що скупчення більшого числа активних науковців у Львові, фінансова допомога меценатів і існування професур з українознавчих дисциплін спричинилися до золоті доби НТШ під проводом Михайла Грушевського. Крім того слід було б відзначити ідеалізм наукових працівників, які дуже часто не мали належного матеріального забезпечення — але працювали із почуття обов’язку до науки і свого народу. Нам важко було б на цьому місці розглядати насвітлення проф. Прицаком життя і наукової діяльності Грушевського. Як відомо він присвятив Грушевському окрему статтю п. н. “У століття народин М. Грушевського” (*Листи до приятелів*, кн. 5-7, 1966) в якій, на нашу думку, несправедливо оцінив Грушевського. Тепер Шан. автор пише про те, що Грушевський на базі “цеглинок” кийвської документальної школи створив схему окремого українського історичного процесу” (стор. 59). Було б, мабуть, цікаво американоському слухачеві почути деякі додаткові інформації про схему Грушевського і її значення для історичних дослідів Східньої Європи. Якщо ідеться про кийвську документальну школу, то звичайно вона мала домінуючий вплив на творчість М. Грушевського — але ми заступаємо думку, що у Львові, на форумі НТШ, М. Грушевський створив свою історичну школу. Звичайно питання “історичної школи” в нашій науковій літературі дотепер не є задовільно насвітлене і тому це питання залишається відкритим. Ця тема, як також погляди проф. Прицака на життя і творчість М. Грушевського, вимагала б окремої статті.

Можна б навести цілу низку прикладів, які вказують, що стаття проф. О. Пріцака вимагає деяких додаткових доповнень. Проте у читача може створитися враження, що наші замітки є не дуже справедливі, якщо взяти до уваги розмір статті О. Пріцака. Дехто може завважити, що в такій відносно короткій статті, важко подати усі важливіші інформації про НТШ і його розвиток. На нашу думку це безпосередньо в'яжеться із відповідною селекцією даних про Товариство і включенням цих моментів в життя НТШ протягом 100-літнього його існування, які є найважливіші для його характеристики. Звичайно треба також взяти до уваги, що ця стаття у формі доповіді була виголошена перед американською науковою аудиторією. І так, на нашу думку, біографічні дані автора про його власну "наукову підготовку з історії України" в історичних комісіях НТШ (стор. 58), як і те, що "Іван Кривецький працював без гонорару" та інші подібні інформації — можна було б залишити для якоїсь спеціальної статті. В короткій статті синтетичного характеру, на нашу думку, слід насвітлити головні розвоєні етапи діяльності НТШ, які також включають відновлення НТШ на чужині.

Свою доповідь закінчує Шан. автор ствердженням, що "ми тепер находимося в подібній ситуації, як члени "Старої Громади" сто років тому" й ілюструє це твердження діяльністю Всесоюдної Атестаційної Комісії та здеградуванням "національної Української Академії Наук до ролі філіялу Російської" (стор. 60). Далі стверджує автор, що постав Гарвардський осередок українських студій, який взяв собі за зразок "історію НТШ часів М. Грушевського" і що "ми, гарвардці, з гордістю нав'язуємо до величавого минулого НТШ й обіцяємо урочисто столітньому Ювілятові гідно перейняти нашу спільну естафету — працю над вдержанням і посиленням української великої національної науки в ділянці гуманістики, а через неї розвивати українську культурну ідентичність" (стор. 60).

Якщо ідеться про перше твердження, що ситуація нашого наукового життя і його здобутків у 1973 році подібна до ситуації в 1873 році — то це не відповідає дійсності. Ми тепер знаходимося в кращому положенні і про це може свідчити цілий ряд вартісних наукових праць, які появилися з різних ділянок українознавства в українській і інших мовах. А здається, що головним мірилом наукової праці є вартісні наукові публікації. Якщо ідеться про гарвардський осередок, який є в ранній стадії свого існування і ще не міг виявити себе подібними науковими виданнями, як НТШ за часів Грушевського і його наслідників — то ми лиш можемо побажати проф. О. Пріцакові дальших успіхів. Але на нашу думку Шан. автор, як господар конференції, повинен був згадати у своїй англомовній доповіді про інші українські наукові установи і їхню наукову діяльність, які спонзорували цю конференцію, а зокрема про творчі успіхи теперішнього НТШ, яке є природним спадкоємцем своїх попередників.

На кінець нашої замітки бажаємо поділитися з читачами *Сучасности* і взагалі з українським громадянством доброю новиною. У

114 підготові знаходиться ювілейний том *Записок НТШ*, присвячений науковому вивченню усіх періодів діяльності Товариства від самого його початку до 1973 року включно. На превеликий жаль дотепер ми не мали обширнішої Історії НТШ, в якій об'єктивно були б наświetлені окремі етапи розвитку Товариства. На нашу думку поява такої праці буде конкретним і тривалим відзначенням сторіччя українського найстаршого наукового Товариства.

Самвидавний *Політичний щоденник*

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДНЕВНИК. 1964-1970
Амстердам, Фонд ім. Герцена, 1972, 838 стор.

Починаючи з осені 1964 р., в Радянському Союзі виходить підпільний машинописний журнал *Политический дневник*, присвячений суспільно-політичним проблемам. На Захід пробилось лише 11 чисел цього видання, загальний розмір яких 530 сторінок. В рецензованому виданні вони займають 787 сторінок.

Це видання має хрестоматійний характер. В ньому публікуються різні рукописи, які спеціально не призначалися для *Политического дневника*. На його сторінки потрапляли такі рукописи, що ходили по руках, які мали історичну вартість. Кожний текст або подає нову важливу інформацію, або знайомить з цікавими поглядами.

Порівнюючи підпільні видання минулого, за царських часів, з теперішніми, особливо варто відзначити кількісний їх ріст. За шість років у Радянському Союзі було написано, коли брати лише до уваги опубліковані Фондом імені Герцена матеріали, більше, ніж у минулому за ціле століття. Це безперечно відрадний факт, на підставі якого можна робити багато цікавих прогностуючих висновків.

Невідома редакційна колегія публікувала на сторінках щоденника найрізноманітніші за світоглядом і політичним напрямком документи. Ця строкатість захоплює і дивує. Вона показує, на які відлами поділилася б теперішня монолітність, коли б створилися навіть обмежені умови для вільного суспільно-політичного розвитку на території Радянського Союзу.

Серед ряду лейтмотивів *Политического дневника* для нас, українців, особливе значення має вияв російського національного мислення. Спеціальні особливості цього мислення доводиться стрічати не лише на сторінках *Политического дневника*, але і в інших самвидавських публікаціях нашого часу. Багато російських дисидентів стоять на такій точці погляду, що панування російського народу в соціалістичному бльоці — нормальне і закономірне явище. Його треба скріплювати незалежно від того — існуватиме радянсько-комуністична влада чи ні. Біда лише в тому, що теперішнє партійно-урядове керівництво своїми вчинками може пошкодити російським інтересам. Дисиденти цієї групи не визнають моральної відповідальності російського народу за

кривди, вчинені іншим народам. Вони розглядають як нормальне явище створені в радянських умовах деспотичні "закони", включно з жорстоким покаранням невинного населення.

Подаємо деякі приклади того, як проявляється ця російська національна ментальність.

В третьому числі *Политического дневника* надруковано листа співробітника Міністерства охорони суспільного ладу Анни Захарової головному редакторові *Известий*. Захарова протестує проти критики в'язничних умов, проти розповідей жертв сталінського терору, прямим виконавцем якої вона була. Захарова заявляє, що вона, як і інші кати, виконують потрібну і корисну роботу. Захарова звалює в одну купу і звичайних кримінальних злочинців і зовсім невинно арештованих людей.

Безпосереднім приводом для листа головному редакторові *Известий* стали твори О. Солженіцина *Один день Івана Денисовича* і Б. Дякова *Повесть о пережитом*. Захарова говорить:

"В їхніх творах... прихована ненависть до комуністів-працівників табору, злоба. В (Солженіцина) у кожному рядку твору розлита така жовч, що відразу кидається в очі, як він агресивно настроєний проти всього порядку в таборі..."

В іншому місці свого листа Захарова так висловлюється:

"...І тепер також існують конвойні війська, які виконують службу для охорони злочинців... Та й мені здається, не є ганьбою охороняти мирний труд радянських людей... Я від 1950 по 1954 рік працювала з політичними в'язнями, і у нас навпаки (всупереч твердженню Солженіцина) до них було лише гуманне ставлення".

В 67-му числі (за квітень 1970 р.) *Политического дневника* опубліковано "Нотатки про деякі проблеми зовнішньої політики СРСР", підписані ініціалами А. Р. Цей автор радий з того, що в результаті другої світової війни Радянський Союз "об'єднав під своїм керівництвом третину людства. На єдиному масиві Європи і Азії створився могутній табір соціалістичних країн..."

На думку А. Р. виведення закордонних, треба думати американських, військ з Європи "полегшить тут розвиток демократичного і соціалістичного руху, полегшить в перспективі соціалістичний розвиток в Європі. Перемога соціалістичних революцій в основних європейських країнах, при чому перемога переважно мирним шляхом, з'являється реальною можливістю". Але цьому процесові перешкоджає НАТО, послаблюючи комуністичні рухи.

А. Р. шкодує, що в Радянського Союзу надто короткі руки і він не може впливати на советизацію решти Європи. Виходить, біда полягає в тому, що "Послабили не лише економічні і воєнні, але і морально-політичні позиції СРСР в сучасному світі. Великий політичний капітал, який був завойований народами нашої країни в роки Великої Вітчизняної війни, а також успіхами післявоєнного будівництва, підтримкою національно-визвольного руху, успіхами в ділянці космосу і т. д. був у

60-ті роки розтрачений... Ми володіємо все ще великою військовою силою, 117 але ми перестаємо грати роллю центра революційної думки і революційної ініціативи.

Ні одна із соціалістичних країн і не думає про вступ у Союз Радянських Соціалістичних Республік, хоч наш Союз був створений як система, відкрита для вступу в цей Союз інших соціалістичних країн”.

На погляди А. Р. доводиться звертати увагу тому, що в них чітко видно російську мораль, далекоглядну стратегію і біжучу тактику. Це — незмінна агресивність, небажання рахуватися з фактами і дійсністю, безпросвітня догматичність, намагання будь-що втручатися у справи інших народів, підозра і ворожість до всього не-російського, закордонного. Доводиться дивуватися, як може претендувати на роллю центра революційної думки країна, в якій взагалі забороняється думати, в якій рядові росіяни дивляться на життя, скажімо, в Чехо-Словаччині чи Польщі, як на недосяжний рай, не кажучи про так звані капіталістичні країни, про які А. Р. постійно говорить з несимпатією.

Матеріали опублікованих на Заході чисел *Политического дневника* кидають світло і на інші аспекти пекучих проблем і труднощів у суспільно-політичному житті Радянського Союзу. В 30-му числі (за березень 1967) опубліковано виписки із протоколу партійних зборів Союзу Письменників СРСР в березні 1956 року, присвячених підсумкам XX з'їзду КПРС. Ось що на цих зборах говорили деякі письменники.

Авдеенко: "... Тисячі і тисячі комуністів замучено у в'язницях і таборах, загинули від холоду, голоду і відчаю. Пригадаймо трагічну долю калмиків. Пригадаймо вірменів, кинутих в пашечку Гітлера. Треба заклеїти ганьбою сексотів... І ми не безгрішні, ми мовчали, коли виключали чесних комуністів, не допомагали їхнім родинам..."

Блахін: "Я не згодний з Мікояном. Ні, ленінські норми і ленінські принципи іще не відновлені... Замість соціалістичного апарату створено і виховано апарат бюрократичний, оснований на чиновництві, бездумстві, кар'єризмі, гонитві за теплим містечком... Сталін зайняв місце царя, і він опирався на цей апарат... Сталінська епоха поставила під удар основи конституції, братерство народів, соціалістичну законність... Реабілітовано покищо 7-8 тисяч осіб. Слова Хрущова на з'їзді про кількість ув'язнених зробили тяжке враження. Скільки іще буде страждати у в'язниці невинних людей? Необхідно вжити ряд заходів, щоб здійснити масову реабілітацію..."

Мальцев: "Застосовувати в життя зміни буде тяжко. Кадри зверху донизу виховані попереднім стилем керівництва. В Рязанській області голова колгоспу як і до того всесильний, секретарі райкомів як і до того трахкають п'ястучком по столу... У нас панував догматизм... Пригнічував страх... Мені, як письменникові, хочеться розібратись, на якому ґрунті виник культ особи, які соціальні причини його природи. Не можна адже пояснити все особистими прикметами Сталіна..."

Ермашев: "...В доповіді Хрущова лише частина правди. Звідки ця маса катів?"

Орлова: "...Один з найтяжчих наслідків культу особи — подвійний рахунок. Говорилося одне, а робилося інше. Існував великий розрив між громадською думкою і пресою. Це не ліквідовано повністю..."

Коли б процес демократизації в Радянському Союзі поширювався і поглиблювався, то опубліковані в *Политическом дневнике* документи мали б лише історичне значення. Однак відбувається зворотний процес. Тому це видання Фонду імені Герцена в наші дні допомагатиме продовжувати боротьбу проти деспотизму спадкоємців Сталіна.

Л. Лиман

Рецензуючи 873 книжки

"Международная книга" — центральна кольпортажна станція в Москві для книжкової індустрії в СРСР, з кінцем 1973 р. випустила каталог на 1974 р. п. н. *Нові книги України*. Як сказано на першій сторінці каталогу, він інформує про "книги українською мовою, що мають вийти у видавництвах Української РСР в 1974 році". Далі зазначено, що "ціни й тиражі видань, що публікуються в каталозі, подані орієнтовно і можуть бути змінені. Видавництва зберігають за собою право на зміну обсягу і назви книг".

Цьогорічний випуск каталога вартий уваги й розгляду, бо у висліді змін у державному і партійному апараті УРСР і дальшого наступу проти діячів української культури, в ньому знаходимо чимало підтверджень про новий зашморг у всіх ділянках культурно-політичного життя України.

I. МІСТЕРІЯ Ч. 7

Каталог так упорядкований, що кожна книжка має своє порядкове число, незалежно від розділу. Книжка число 1 подана, як перша книга в першому розділі "Суспільно-політична література", а книжка число 873, як остання в останньому розділі "Музичні видання". Неуважливий читач може повірити, що в 1974 р. на Україні має вийти друком 873 книжок українською мовою, в той час як насправді заплановано тільки 856 книжок. Причиною цієї розбіжності є цензура. Упорядники каталога в останній хвилині зняли з його сторінок довідки про 17 видань, але не встигли перенумерувати каталога. Перегортаючи сторінки каталога *Нові книги України*, читач подибує такі курйози, що половина сторінки незадрукована, а чергова книжка має порядкове число, яке не слідує за попереднім. Наприклад: на сторінці 7-й знаходимо книжку ч. 6 *Археологія*, опісля йде порожнє місце, початок опису наступної книжки *Балансовий метод вивчення народного господарства*, знову порожнеча, а на сторінці 8-й кінчається довідка про *Балансовий метод...* і є подане число книжки 8. Десь пропала книжка ч. 7!

В першому розділі "Суспільно-політична література" знаходимо аж 8 книжок (ч. 7, 12, 52, 58, 65, 68, 74, 101), що їх цензори з "Главліту" рішили не допустити до читача. Це не значить, що впродовж року, під час підготовки видавничого плану, не було більше таких "цензурованих" праць, а тільки те, що в останньому моменті хтось "угорі" вирішив, що треба заборонити книжки, що їх раніше інший бюрократ дозволив. Коли порівняти цьогорічний з минулорічним каталогом *Нові книги України* 1973, то можна встановити, що тоді не було таких раптових рішень "здіяти з плану" книжки; мабуть, чистка в КЛУ в той час ще не починалася.

Другою жертвою цензури став розділ "Філологічні науки, художня література". Тут знято з плану 7 видань (ч. 413, 435, 441, 521, 526, 567, 658); минулого року була скреслена тільки одна книжка — число 394. В розділі "Техніка, промисловість, транспорт, зв'язок" зняли книжку число 165, а в розділі "Музичні видання" книжку 841.

II. 856 КНИЖОК

Як видно, в 1974 р. видавництва України дістали наказ випустити в світ 856 книжок українською мовою. Щоб краще збагнути значення цієї цифри, треба порівняти з минулими роками. В 1970 р. каталог *Нові книги України* повідомляв, що плянується видати 1, 668 книжок українською мовою. В плані на 1973 р. цю кількість зменшено на 1, 029. Від 1970 р. до 1974 р. зменшено кількість українських видань в УРСР майже наполовину! Таке плянове зменшення українських видань з року в рік не можна пояснити тим, що немає попиту на українську книжку на Україні, навпаки, попит зростає (як і збільшується населення, рівень освіти, загальна письменність народу тощо), але на першому місці пляну стоїть питання русифікації населення. Тому й не може дивувати факт, що хоч росіяни становлять тільки 53% населення СРСР, 80% книжок в Радянському Союзі видаються російською мовою.

Паралельно з такою дискримінаційною політикою у відношенні до українського читача, наявний ще один процес у видавничій політиці КПРС — зріст т. зв. антинаціоналістичної літератури, роздування фобії навколо т. зв. "українського буржуазного націоналізму". Причина такої тактики відома — викликати страх серед населення перед цією "загрозою" і водночас припинити вияви самооборони проти прогресуючої русифікації. У видавничій програмі 1974 р. в одній тільки ділянці "Суспільно-політична література" знаходимо 15 книжок спрямованих проти різних аспектів українського націоналізму, між ними з такими пікантними назвами, як: "Павутиння омани", "Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму", "Їх справжнє обличчя", "Тавровані презирством народу", "Пекінська карта українських буржуазних націоналістів", "Разом творять чорну справу" і т. д. В 1970 р. в "Суспільно-політичній літературі" було заплянованих тільки три антинаціоналістичні видання, а в 1973 р. їх кількість підвищили були

120 на 7. Можна зробити загальний висновок, що у процесі зменшення кількості українських книжок, збільшується кількість ультрашовіністичної публіцистики спрямованої проти всіх виявів збереження українства.

III. ЩО ЛИШАЄТЬСЯ ЧИТАТИ?

Хоч і абсурдно критикувати заплановані, але досі неопубліковані книжки, можна дати загальну характеристику того, що є в пляні. Коли обмежитися до розділу "Поезія", то найперше вражає тотальний брак поезії на 1974 р. Є в пляні видати тільки 34 книжки віршів, у той час, як 1970 р. плянували 144, а в 1973 р. 63 книжок поезії. Це не значить, що кожна книжка, яка фактично побачила світ у 1973 р., мала мистецьку вартість; навпаки, але сучасний плян не дає навіть можливості друкувати халтуру. Ряди поетів в Україні не зменшаються, якщо вірити офіційним повідомленням СПУ про прийняття в члени нових поетів, але чомусь ці поети не пишуть?

Цього року між поезію попала навіть збірка п. н. *Прокляті народом* (збірник: Поезія. Проза. Статті. Памфлети. "Дніпро", 50,000 прим.). Ця "поетична" збірка так описана в каталозі: "Виражаючи волю й думки народні (того народу, котрому пропонують читати таку "поезію" — Р.К.) письменники пристрасно засуджують звироднілих прислужників буржуазії, показують цілковите банкрутство ідеології українського буржуазного націоналізму".

Правдою є, що про рівень поетичної творчості не можна судити за кількістю запланованих видань — як це часто водиться в СРСР, бо навіть одна збірка типу Симоненка *Берег чекань* може сміло заступити всі писання друківаних тепер "восьмидесятників", але не в тому суть. Сьогодні краші сили української літератури опинилися поза СПУ — добровільно або за наказом з КГБ, а на їх місце прийшли автори збірки *Прокляті народом*.

Що залишається українському читачеві читати в 1974 р. З мізерного вибору мало що цікавого. З історії не заплановано серйозних наукових праць, з літературної критики продукція зводиться до таких авторів як М.З. Шамота. В результаті читач буде змушений брати в руки третьорядну книжку, писану з позицій тимчасово пануючої "партійности" (вона, правда, міняється кожного року) і радіти, що взагалі щось друкується.

Роман Купчинський

**З УКРАЇНИ ОДЕРЖАНО СЛОВО СВЕРСТЮКА НА СУДІ.
ВАЛЕНТИНА МОРОЗА ЗНОВУ ПОБИЛИ.
ГЕЛЬ І ЛУК'ЯНЕНКО ПРОВЕЛИ ГОЛОДІВКУ.**

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — "Протягом більше року слідство розшукувало за мою таємною і ворожою діяльністю, і, не знайшовши її, слідчі вирішили вважати ворожою мою літературну працю, кинувши на неї кримінальну тінь" — говорив у своєму останньому слові на суді в березні 1973 р. український літературний критик Євген Сверстюк, що його засудили на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання, і який перебуває тепер у Пермських таборах. "Я не можу прийняти кримінального звинувачення за елементарні літературні контакти, за те, що показував свою статтю перед тим, чи після того, як надсилав її до редакції журналу. Звідки було мені знати, що ту статтю через 4-5 років скваліфікують як антирадянську?" — продовжував Є. Сверстюк.

Далі він говорив: "Мені припало рідке щастя спілкуватися і працювати з людьми рідкісно талановитими і шляхетними, — про подібних я читав лише в книжках. Щастя жити високими культурно-громадськими інтересами і нехтувати особистими. Щастя пізнати суворість і вагу великих слів — правда, честь, обов'язок — слів, що становлять морально-етичні підвалини, суть мого світогляду. Честь, що оплачується кров'ю, гідність, що є передумовою життя, істина, до якої йдуть з безстрашністю дослідника — без гарантії повернутися. На цих поняттях я виростав і прагнув до них підвестися, вириваючись із замкненого кола порожніх слів... Звичайно, коли на початку 60-их років ми з запалом та безпосередністю молоді підтримували популярні гасла особистої відповідальності за все, що робиться навколо, гасла сміливості в літературно-громадському житті — мені на думку не спало, що за десять років про все це доведеться говорити на суді..."

Свою заяву Сверстюк закінчив словами: "Перед сумлінням і перед законом я не почуваю вини. А чи зумів я хоч би на мить підвестися до вимог часу, до рівня обов'язку — хай про це судить народний суд, потім суд історії".

Повний текст останнього слова Євгена Сверстюка на суді надруковано на сторінках журналу *Український Самостійник* за лютий ц.р.

Наспіли теж вістки, що в січні 1974 Валентина Мороза знову важко побили у Владимирській тюрмі кримінальні злочинці, яких зумисне посадили у камеру разом з ним. В поганому стані Мороза перевели в

122 одиночку, де він тепер перебуває. Прийшли також повідомлення про те, що в Пермських таборах в грудні м. р. вели голодівку Іван Гель та Левко Лук'яненко, протестуючи проти нелюдського знущання над в'язнями.

”СПОГАДИ ПРО КОНЦТАБОРИ”

Відомий канадський журналіст і приятель українців Пітер Вортінгтон помістив під такою назвою у газеті *Торонто Сан* з 31 січня 1974 року свою статтю про Авраама Шифріна, автора книги *Четвертий вимір*. Порівнюючи спогади Авраама Шифріна з *Архіпелагом ГУЛаг* Александра Солженіцина, Вортінгтон, м. ін., пише:

”Уже від років пробують колишні в'язні радянських концтаборів, які згодом вирвалися на Захід, розказати свої спогади.

Надаремне.

Ми, на вигідному Заході, виявляємо якусь підозру до будь-кого, хто пройшов крізь вогонь. Ми вважаємо, що їхні особисті переживання в радянській дійсності якось зменшують їхню об'єктивність. Або ж припускаємо, що тепер уже змінилося. Якось незручно думати про ці переживання в атмосфері світового відпруження.

Та ось чому нова книжка Александра Солженіцина про концентраційні табори СРСР (*Архіпелаг ГУЛаг*) так вирізилася: не своєю розповіддю, але тим, що вона раптом стала видатною новиною. На жаль, правда, непідтверджена славним прізвиськом, є часто мертвонароджена.

Візьмімо Авраама Шифріна, який карався 10 років у концтаборах, а згодом йому поталанило емігрувати до Ізраїлю. Спогади Шифріна були доступні рік тому, коли Юридичний Комітет США опублікував його свідчення. Однак вони не здобули публічного розголосу.

Персонажі, які навів Шифрін у своїх спогадах, у всьому дорівнюють описаним у книзі Солженіцина.”

Далі П. Вортінгтон змальовує постаті в'язнів із свідчень Шифріна, серед них Юрія Шухевича та інших українців. Наприкінці автор стверджує:

”Оце лише декілька спогадів однієї людини про концтабори СРСР, в яких карається тепер біля двох з половиною мільйона в'язнів. Найважчі табори, найжорстокіші, призначаються для ”політичних” в'язнів — дисидентів, віруючих, оборонців громадянських прав, поетів, інтелектуалістів та інших небезпечних мислителів.

А трагедія в тому, що серед вільних людей все ще є такі, які не ймуть віри...”.

Як відомо, книга А. Шифріна *Четвертий вимір* появилася насамперед українською мовою минулого року у видавництві "Сучасність". Тепер її опубліковано російською мовою та готуються переклади на англійську й інші мови.

АРЕШТУВАННЯ СЕРГІЯ ПАРАДЖАНОВА

Париж — Згідно з повідомленням французького щоденника *Le Monde*, з 8 січня ц. р., в Києві був арештований 17 грудня мин. року один з найвидатніших радянських кінорежисерів Сергій Параджанов, творець багатьох фільмів, активний головним чином на Україні. Арештування С. Параджанова збіглося з заборонаю висвітлювати в СРСР і за кордоном його нового фільму *Саят Нова*. У зв'язку з цим арештом — як подає *Le Monde* з 31 січня ц. р. створився в Турині в Італії комітет на оборону С. Параджанова, який zorganizував протестну акцію проти факту цього ув'язнення, що його уважають присудом смерти на цього видатного кінового діяча. Протестного листа проти арештування С. Параджанова, спрямованого до уряду СРСР з вимогою поінформувати про його долю, підписали італійські кінорежисери: Агнес Варда, Ф. Трюффо, А. Ресне, Кі-Л. Годард, Рене Клемент, К. Демі, Франсесон Росі, Марко Феррері, Ж. Таті, М. Карне, Ж. Ріветт, Люї Бунюель, Л. Малле, Федеріко Фелліні, Ж. Льосей, Лючіно Вісконті, Р. Росселіні, С. Леоне, М.-А. Антоніоні, П.-П Палісоліні, Б. Бертолюччі і Ж. Дассін. Причина арештування С. Параджанова невідома. В 1968 р. він підписав разом із 138 діячами культури протестного листа проти арештів і судів над українськими діячами культури, в якому стверджено у зв'язку з арештами та репресіями в Росії, що "на Україні, де порушення демократії поєднуються із зловживанням в національному питанні, ознаки сталінізму виступають ще ясніше і брутальніше". Сергій Параджанов народжений 1924, був керівником кіностудії ім. О. Довженка в Києві і відомий, як творець фільмів *Українська рапсодія* (1958), *Квітка на камені* (1959), *Тіні забутих предків* (1964). За останній з цих фільмів С. Параджанов одержав нагороду фільмового фестивалю Мар де Плята в Аргентині 1965 року.

ЧОТИРНАДЦЯТИЙ КОНГРЕС СУСК

Від понеділка 21 до середи 30 серпня 1973 р. у Торонтському університеті відбувся 14-ий Конгрес СУСК — Союзу Українських Студентів Канади. Конгрес завершився вибором крайової ексекютиви, в склад якої ввійшли: Юрій Дашко — голова, Віра Юзик — заступниця голови на західню Канаду, Данило Садовий — заступник голови на східню Канаду, Ліда Гнатків — протокольна секретарка, Галина Гринь — кореспонденційна секретарка, Володимир Петришин — скарбник, Марта Олійник — культурна референтка, Ліда Кухаришин — голова

124 конференцій, Володимир Купловський — референт студентських справ, Мирослав Шкандрій — редактор газети *Студент*, і Андрій Семотюк — колишній голова. До контрольної комісії ввійшли Наталка Хом'як, Євгенія Керик і Мирон Спольський.

Конгрес відбувся відразу після Третього Світового Конгресу Українського Студентства — 25-ої конференції Центрального Союзу Українського Студентства (ЦеСУС) — з присутністю 29 делегатів і 75 гостей. Конгресом керувала президія, в склад якої входили: Мирон Спольський — голова, Роман Сенкус — заступник, Галина Гринь і Марта Шараневич — секретарки.

Упродовж Конгресу дискусія зосереджувалася на проблемах багатокультурності в Канаді, суспільногромадського розвитку і студентського відчуження.

У понеділок уранці відбувся панель на тему політики багатокультурності. Панелісти — Марко Бойцун, Мірко Ковальський, Андрій Бандера і Андрій Семотюк — висунули дві концепції багатокультурності. Одна (марксистська) заявляє, що треба в першу чергу знайомити маси з питаннями багатокультурності, щоб вони їх розуміли. Друга концепція твердить, що тільки діяльністю в ділянці багатокультурності можна дійти до людей і таким робом зацікавити їх цією політикою. Панелісти погодилися, що уряд повинен призначувати фонди національним групам до їхнього розпорядження, а не продовжувати теперішню політику винагороджування складових організацій.

У понеділок по полудні відбулася дискусія на тему "Суспільногромадський розвиток і роля українського студента". Панеліст Ігор Старак працює в провінційному уряді Онтаріо при департаменті суспільної служби, вишколюючи суспільногромадських працівників. Другий панеліст, Мирослав Трач з Вінніпегу, працював у федеральному уряді США, організуючи індіан у Південній Дакоті. Панелісти розповіли учасникам конгресу про проблеми, з якими вони зустрічалися, і виводили висновки для української громади і праці українських студентів.

У вівторок учасники конгресу розглянули питання української щотижневої програми в мережі канадського державного радіомовлення (СіБіСі). Звіт про намагання увести таку програму склав попередній голова канадських студентів, Андрій Семотюк.

По полудні того дня делегація учасників конгресу відбула розмову з керівником англomовних програм СіБіСі, Джеком Крейном. Крейн заявив, що СіБіСі не збирається вводити українські радіопередачі. Його відповідь обурила учасників зустрічі і вони вирішили зайти до редакторів торонтського щоденника *Глоб енд Мейл*, який рішуче засуджує політику багатокультурності в Канаді, мовляв, уряд таким способом купує собі голоси етнічних груп. Особа, з якою студенти розмовляли, не змогла відповісти на їхні питання.

Увечері того дня висвітлено телевізійні фільми, над якими студенти працювали два роки. На зміст фільмів складаються інтерв'ю з

Архиєпископом Василем Величковським улітку 1972 р., буковинське весілля в Манітобі і різні аспекти українського життя в західній Канаді.

У середу під час дискусій на тему дальшої праці СУСК, вирішено, що нова ексекютива СУСК повинна зосередитися на організації системи масової інформації, щоб інформувати канадське населення про українсько-канадську культуру і про політичну ситуацію в Україні. Нова ексекютива збирається поширювати кампанію СіБіСі і натискати на СІРТіСі (канадську комісію радіомовлення і телебачення) і на канадський парламент, щоб здобути українські програми. Збори зобов'язали ексекютиву поінформувати державну Раду Багатокультурности про свої вимоги і заохочувати членів Ради подати ці вимоги урядові.

Делегати вирішили також завершити працю над довідником українських мистців і письменників у Канаді і постановили, що СУСК повинен скласти конгрес українсько-канадської молоді у співпраці з молодіжними організаціями. Далі СУСК повинен звернути увагу на реорганізацію місцевих студентських клубів, щоб активізувати студентів, і нав'язати тісний контакт між головною управою і окремими клубами шляхом регулярного листування, зустрічей, конференцій і частішого видання газети *Студент*.

У зв'язку з недавніми арештами професорів і студентів Львівського Університету, СУСК схвалив поширити серед канадських професорів і студентів петицію з вимогою якнайшвидше звільнити ув'язнених і повернути їх на попередні становища. Студентська організація постановила також влаштувати симпозіум визначних північно-американських науковців у справі арештованих в Україні.

СУСК об'єднує 22 клуби і є найактивнішою українською студентською спілкою. Помітним виявом його активності є газета *Студент*. За редакцією Мирослава Шкандрія, який прибув до Канади з Англії, щоб вивчати українську літературу в Торонтському університеті, газета стала свіжа й актуальна. Матеріали в ній — українською і англійською мовами — стосуються українського життя в Канаді, особливо нової урядової політики багатокультурности і проблем студентів та дисидентського руху в Україні.

З життя українців у світі

■ У видавництві Карпатського Союзу в Нью-Йорку була видана у вересні 1973 року *Деклярація З'їзду Карпатських Українців Америки й Канади*, яка була прийнята названим з'їздом, що був скликаний Карпатським Союзом у США і відбувся в днях 22-23 вересня 1972 року в приязності членів колишнього Уряду й Союму Карпатської України та Представника Уряду в Празі. В Деклярації з'ясоване міжнародно-правне становище Карпатської України, в тому числі і Пряшівської Русі, починаючи від Сен-Жерменського договору 1919 року аж до чехословацько-радянського договору 1945 року. У висновках стверджено, що "Карпатська Україна — одинока з українських земель, якій побідна Антанта міжнародним договором признала право на самовизначення" і що "Карпатська Україна є невід'ємною частиною української національно-державної території і, як така, належить до складу української суверенної держави".

■ В серії "Пам'ятки естетичної думки", що її видає в-во "Мистецтво" в Києві, появилася переклад збереженого в латинському рукописі твору Митрофана Довгалевського, професора Києво-Могилянської Академії в 1736-1737 роках п. н. *Поетика (Сад Поетичний)*. Передмову до цього видання написав І. В. Іваньо, кандидат філософських наук, переклад з латинської мови здійснив і примітки та словник імен назв склав В. П. Маслюк, кандидат філологічних наук. Зберігаються рукописи *Поетики* М. Довгалевського в Центральній Науковій Бібліотеці АН УРСР в Києві. Видання нараховує 434 сторінки. *Поетика* М. Довгалевського є важливою пам'яткою українського літературного барокко. Вона узаконувала основні принципи барокового стилю в українській літературі.

■ Видаваний у Гайдельбергу в Західній Німеччині журнал для літератури і графіки ЗЕТ, що його видавцем-редактором є Вольфганг Ротге, надрукував у зошиті 3 за жовтень 1973 вибір поезій сучасних поетів на Україні, що появляються там самвидавним способом. До вибору включено 10 поезій Миколи Воробйова із циклу "Золота липа" з додатком трьох його окремих віршів, три поезії Василя Голобородька і

п'ять поезій Ігоря Калинця. Здійснила ці переклади з української на німецьку мову відома українська письменниця й перекладач Анна-Гая Горбач. В окремій довідці подано біографічні дані про названих трьох поетів, які в сучасних умовах в УРСР не мають можливості друкувати своїх творів. Василь Голобородько працює тепер шахтарем на Донбасі; Ігор Калинець засуджений до 9 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і 3 років заслання.

■ В журналі *Всесвіт*, но. 10, за жовтень 1973 року надруковано вибір поезій Райнера Марія Рільке в перекладі з німецької мови Миколи Бажана. До вибору увійшли поезії Рільке з ранніх збірок та з книжок *Часослов* (1905), *Книга картин* (1902), *Нові поезії* (1907-1908), *Дуїлянські елегії* (1923), *Сонети до Орфея* (1923) — разом сорок три поезій. Окремо в цьому ж числі *Всесвіту* надрукована "Дума про кохання і смерть корнета Крістофа Рільке" в перекладі Леоніда Грабовського. В доданій до цих перекладів статті Дмитра Наливайка про Р. М. Рільке і його творчість п. н. "В пошуках єдності зі світом і людьми" згадано, не цілком точно, що "на Україні одними з перших поезією Рільке почали цікавитись Павло Тичина, М. Йогансен, Л. Первомайський" і що "її шанувальником був видатний режисер Лесь Курбас, він же пробудив інтерес до неї у Миколи Бажана". Про те, що Рільке перекладали в Західній Україні, почавши з 1920-их років ще до Йогансена і Первомайського, і що на еміграції переклади з Р. М. Рільке дали: М. Орест, Ю. Клен, В. Державин, О. Зуєвський та багато інших, у статті Д. Наливайка не подано. Не згадано, ясна річ, і окремої збірки з перекладами Б. Кравцева, що була видана п. н. *Речі й образи* 1947 р. у Нюрнбергу.

■ Михайло Г. Марунчак опублікував у видаваній ним у Вінніпегу Бібліотеці "Шашкевичіяни", як її ч. 6, виданий у Відні 1867 року публіцистичний твір Федора Чорногори п. н. *Письмо народовців руських до редактора політичної часописі "Русь" як протест і меморіал*. Назване "Письмо" є важливим документом до історії української політичної думки 19 сторіччя. Вперше воно було передруковане в журналі *Український Самостійник* у Мюнхені в чч. 119-120, 121, 123 — 1967 року. Публікація попереджена вступним словом д-ра М. І. Мандрики. В додатку надрукована стаття д-ра М. Г. Марунчака про автора письма Федора Чорногору, що ним був відомий галицький діяч Данило Танячків (1842-1906).

■ Започаткований М. Г. Марунчаком у Вінніпегу 1963 року п. н. *Шашкевичіяна* збірник присвячений життю, творчості й культові Маркіяна Шашкевича увійшов з числом 19-20 за листопад 1973 року в друге десятиріччя свого існування. Появляється збірник неперіодично і за час від листопада 1963 по листопад 1973 було видано 18 чисел, в тому 6 подвійних.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Марко Царинник*: Шість текстів.
- 8 *Юрій Тарнавський*: Три оповідання зі збірки *Менінгіт*.
- 20 *Ліда Палій*: Східними берегами Середземного моря.
- 32 *Борис Олександрів*: 3 нових поезій.
- 35 *Богдан Кравців*: 80-річчя проф. Дмитра Чижевського.
- 42 *Дмитро Чижевський*: До проблем барокко.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 55 *Юрій Лаврінченко*: На початках Українського Відродження (III).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 65 *о. Іван Гриньох*: Куди прямує Ватикан?
- 86 *Мирослав Прокоп*: Книга про "соціалістичну демократію" й українські рефлексії.
- 97 *Олександр Солженіцин*: Порти Архіпелагу (I).
- 108 *Р. К.* Міжнародна хроніка.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 110 *Любомир Винар*: Сторіччя НТШ (Зауваження до статті проф. О. Прицака).

РЕЦЕНЗІЇ, БІБЛІОГРАФІЯ

- 115 *Леонід Лиман*: Самвидавний *Політичний щоденник*.
- 119 *Роман Купчинський*: Рецензуючи 873 книжки.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 121 З України одержано слово Є. Сверстюка на суді.
- 122 "Спогади про концтабори".
- 123 Арештування Сергія Параджанова.
- 123 Чотирнадцятий Конгрес СУСК.
- 126 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»
на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

УВАГА! ЩЕ МОЖНА НАБУТИ КНИГУ

Авраама Шифріна

ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР

Це документальні свідчення автора про його 10-річне перебування в різних спецтюрмах і концтаборах СРСР.

Український читач знайде в цій книзі чимало додаткових інформацій про таких українських каторжан, як ось: Верховний Архієпископ Йосиф Сліпий, Катря Зарицька, Михайло Сорока, Юрій Шухевич, Володимир Горбовий та інші.

У книзі фотографії українських та інших політ'язнів і карти розміщення концтаборів. Ціна: 7.95 дол. Замовлення просимо надсилати на адресу в-ва і наших представників.